

Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi

Journal of Academic Language and Literature
[Cilt/Volume: 7, Sayı/Issue: 3, Aralık/December 2023]

Ramazan BARDAKÇI

<https://orcid.org/0000-0001-8233-9259>

Dr. Öğr. Üyesi | Sorumlu Yazar |

ramazan.bardakci@usak.edu.tr

Uşak Üniversitesi

<https://ror.org/05es91y67>

İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi,

Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

Yusuf Can TIRAŞ

<https://orcid.org/0000-0001-7800-3007>

Dr. | yusufcantiras@gmail.com

T.C. Milli Eğitim Bakanlığı

<https://ror.org/00jga9g46>

Eyyüb Bin Halil'in Acâyibü'l-Mahlûkât Tercümesi: *Tezkiretü'l-Acâyib ve Tercemetü'l- Garâyib*

*Eyyüb Bin Halil's Translation of Acâyibü'l-Mahlûkât:
Tezkiretü'l-Acâyib ve Tercemetü'l-Garâyib*

Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi | Date Received: 15.07.2023

Kabul Tarihi | Date Accepted: 08.12.2023

Yayın Tarihi | Date Published: 30.12.2023

Atıf | Citation

Bardakçı, R. ve Tıraş, Y. C. (2023). Eyyüb Bin Halil'in Acâyibü'l-Mahlûkât Tercümesi: Tezkiretü'l-Acâyib ve Tercemetü'l-Garâyib. *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*, 7(3), 2539-2562. <https://doi.org/10.34083/akaded.1327819>

Bardakçı, R. & Tıraş, Y. C. (2023). Eyyüb Bin Halil's Translation of Acâyibü'l-Mahlûkât: Tezkiretü'l-Acâyib ve Tercemetü'l-Garâyib. *Journal of Academic Language and Literature*, 7(3), 2549-2562.

<https://doi.org/10.34083/akaded.1327819>

Makale Bilgisi | Article Information

Değerlendirme Review Reports	Çift Taraflı Kör Hakemlik (İki Dış Hakem) Double-blind. (Two External Referees)
Etik Beyan Ethics Statement	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde etik ilkelere uyulmuştur Ethical principles were followed during the preparation of this study
Etik Kurul Belgesi Ethics Committee Approval	Makale, Etik Kurul Belgesi gerektirmemektedir Article does not require an Ethics Committee Approval.
Etik Bildirim Complaints	adeddergi@gmail.com
Çıkar Çatışması Conflicts of Interest	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest
Katkı Oranı Beyanı Author Contributions	Yazarların çalışmadaki katkı oranları eşittir Author's contribution rates to the study are equal.
Benzerlik Taraması Similarity Checks:	Yapıldı Yes - ITIhenticat
Telif Hakkı ve Lisans Copyright&License	Yazarlar, dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler. Bu çalışma Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası lisansı altında yayımlanır Authors publishing with the journal retain the copyright. This work is licensed under Attribution-NonCommercial 4.0 International

© Ramazan BARDAKÇI – Yusuf Can TIRAŞ | Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International

Öz

İnsan, yaratıldığından beri doğayı ve doğadaki unsurları tanıma arayışına girmiştir. Gördüğü, yaşadığı ve gezdiği yerlerdeki farklılıklar ilgisini çekmiş, bu farklılıkları tanımaya başlamıştır. Doğanın her unsurunu keşfetme çabası içine girmiştir. Bununla birlikte tanıdığı bu çevreyi çeşitli vesilelerle başkalarına anlatma ihtiyacı hissetmiştir. Böylece coğrafi bilgiler elde edilmiştir. İslam dünyasında da bu coğrafi bilgiler seyahatnamelerin yanı sıra acâyibü'l-mahlukât türü eserlerle insanlara aktarılmıştır. İlk örneklerini İran ve Arap edebiyatında gördüğümüz bu tür, Türk edebiyatında da beğenilmiş ve tercümeleri yapılmıştır. İncelemesi yapılan Eyyüb b. Halil'e ait 16. yüzyılda kaleme alınmış Tezkiretü'l-Acâyib ve Tercemetü'l-Garâyib adlı eser de Kazvî'nin eserinden yapılmış bir tercümedir. Mütercim eserini iki cilt olarak planlamış, ancak birinci cildini tamamlayabilmiştir. Kaynak metinde olduğu gibi eser, dört mukaddime ve iki makaleden meydana gelmiştir. İlk mukaddimede “aceb”, ikinci mukaddimede yaratılanlar, üçüncü mukaddimede “garib”, dördüncü mukaddimede ise varlıklar anlatılmıştır. Eserin ana bölümleri ulviyyat ve süfliyyat başlıklı iki makaleden oluşmaktadır. Eserde, gökyüzüne ve yeryüzüne ait tüm unsurlar anlatılmaya çalışılmış, anlatılan konular hakkında ayet, hadis ve hikâyeler verilerek anlatımın zenginleşmesi sağlanmıştır. Bugün için sondan eksik olan ünik nüshasıyla bilinen eser, taşların anlatıldığı bölümde kesilmektedir. Buna rağmen, içerdiği bilgiler nedeniyle hem kültürümüz hem de dilimiz açısından önemli unsurlar barındırmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Acâyibü'l-Mahlûkât, Eyyüb Bin Halil, Acâyibü'l-Mahlûkât ve Garâyibü'l-Mevcûdât, Kazvîni, Kozmografya, Coğrafya.

Abstract

Since its creation, man has sought to recognize nature and its elements. The differences in the places he saw, lived and visited attracted his attention, and he began to recognize these differences. He has made an effort to discover every element of nature. However, he felt the need to tell others about this environment he knew on various occasions. Thus, geographical information was obtained. In the Islamic world, this geographical information has been conveyed to people by works such as Acâyibü'l-Mahlukât, as well as travel books. This genre, the first examples of which we see in Iranian and Arabic literature, was also appreciated and translated in Turkish literature. The work titled Tezkiretü'l-Acâyib and Tercemetü'l-Garâyib written by Eyyüb b. Halil in the 16th century is also a translation made from Kazvîni's work. The translator planned his work in two volumes, but was able to complete the first volume. As in the source text, the work consists of four introductions and two articles. In the first preface, “aceb”, in the second preface the creatures are described, in the third preface “garib”, in the fourth preface beings are described. The main parts of the work consist of two articles titled ulviyyat and süfliyyat. In the work, all the elements of the sky and the earth were tried to be explained, and the narration was enriched by giving verses, hadiths and stories about the subjects. The work, which is known for its unique copy, which is missing from the end, is cut in the section where the stones are described. However, due to the information it contains, it contains important elements both in terms of our culture and language.

Keywords: Acâyibü'l-Mahlûkât, Eyyüb Bin Halil, Acâyibü'l-Mahlûkât and Garâyibü'l-Mevcûdât, Kazvîni, Cosmography, Geography.

Giriş

Acâyibü'l-Mahlûkât, eski dönemlerde coğrafya ve seyahat ile ilgili yazılan eserlere verilen genel tanımlamalardan biridir (Kut, 1988, s. 315). Bu tanımlamayı oluşturan “*acâ'ib*” sözcüğü, “*acîbe*” sözcüğünün çoğuludur ve “*gariplikler, tuhaflıklar, acayip şeyler*” (Mutçalı, 1995, s. 550), “*acîb, garip, tuhaf, şaşacak*” (Şemseddin Sami, 2019, s. 23), “*harikalar, mucizeler, meraklar, dahiler*” (Steingass, 2005, s. 836) anlamlarına gelmektedir. “*Mahlûkât*” sözcüğü de “*halk*” sözcüğünün ism-i mef'ûlü olan “*mahlûk*”a “-ât” çoğul eki getirilmesiyle oluşmuştur. “*Mahlûk*”, “*yaratılmış, halk olmuş, âferide*” (Şemseddin Sami, 2019, s. 740), “*yaratılmış şeyler, canlılar; yaratıklar*” (Devellioğlu, 2012, s. 654) anlamına gelmektedir. Bu bilgilerden hareketle, Arapça bir tamlama olan “acâyibü'l-mahlûkât” terimi “yaratılmışların tuhafı, yaratılanların hayret verici yönleri” anlamına gelmektedir. Terim anlamı açısından bakıldığında ise, yazıldığı dönemin ilim anlayışına göre düzenlenen; coğrafya, kozmografya gibi ansiklopedik bilgilerin yanı sıra bunlara ait çeşitli hikâyelerin yer aldığı İslamî edebiyatların ortak eserlerinin adıdır (Kut, 1988, s. 315). Syrinx Von Hees, bu terim hakkında yazmış olduğu makalesinde “(...) ‘hayrete düşüren şey’ anlamında, dinî dünya görüşü bağlamındaki *acâyib* terimi de önemli bir rol oynamaktadır. Allah’ın yarattığı mucizelere *acâyibü'l-mahlûkât* denilmiştir. Bu terim Allah’ın yarattığı her şeyi, tabiatın tamamını kapsar” demektedir (2014, s. 146). Hees’e göre eserlerin başlığında kullanılan “*acâyib*” ifadesi bilinçli bir şekilde, okuyucunun ilgisini çekmek için kullanılmıştır (2014, s. 142-143).

Bu bağlamda, Hees’in düşüncelerini destekleyen ifadeler Eyyüb bin Halil’in *Tezkiretü'l-Acâyib ve Tercemetü'l-Garâyib*’inde “‘*aceb*” ve “‘*garîb*” tanımlarında da geçmektedir:

“‘*Aceb* neye dërler anuñ şerhi beyânındadır. ‘*Aceb* aña dërler ki bir şey’ün sebebini veyâ keyfiyyet-i te’şîrini bilmemekden insâna ‘arız olur hayretde. Meşelâ bir kimesne ‘aseli yémemiş ve gömecini ve kıvanı ve aruyı görmemiş olsa ‘aklı kâmil olduğu taqdîrce ‘aseli ekl edüp ve aruyı gördükde bu hayvân-ı za’îf gömecün müseddesât-ı mütesâviyetü’l-ađlâ’ olan hânelerin ne keyfiyyetle ihdâş eylemişdür ki mühendis-i hâzık anuñ mişinde ‘acizdür ve ol la’îf şem’i kıandan getürdi ki anuñla birbirine ğayr-ı muhâlif büyüt-ı mütesâviye ittihâz eyleyüp ke-ennehu kâleb-i vâhidde dökülmüş gibi olsa ve ol lezîz ‘aseli dağı kıandan getürdi ki kendüye âvân-ı şitâda zaĥîre olsun için ol büyüta kıoyup ağızların berkitmişdür. Ve zamân-ı şitâ gelecegin neden bildi. Bunları fikr edüp zarûri aña bir hayret hâşıl olur ki sübhâna’llâh dëyüp Bârî te’âlâya tesbîh hâlıkını tevĥîd eder (...)” (Eyyüb bin Halil, 1440, v. 9a/1-13).

“‘*Garîb* ol emr-i ‘acîbdür ki ‘adât-ı ma’hûde ve müşâhedât-ı me’lûfeye muhâlif ola” (Eyyüb b. Halil, 1440, v. 13a/15).

Dolayısıyla bu tür eserlerde, insanın aklının alamayacağı durumların anlatıldığı görülmektedir. Bu sebeple, bunlar uydurma ya da sahte olarak algılanmamalı; Allah’ın her şeye gücünün yettiğine birer delil olarak düşünülmelidir. Bu türe kaynaklık eden temel eserlerden olan *Tuhfetü'l-Elbâb ve Nuhbetü'l-A’cab* isimli eserinde Ebû Hâmid Muhammed el-Gırnâtî, şu ifadeleri kullanmaktadır:

“Her şeyden evvel çok iyi bilinmelidir ki yüce Allah, yeryüzünde bulunan kullarının akıllarını birbirinden farklı yaratmıştır. (...) Bu [dış görünüşteki] zıtlık ve uyumsuzluktan dolayı olsa gerek, birçok kişi eksik akıllarından dolayı eşyanın hakikatini inkâr eder. Zira Allah'ın kudreti katında oldukça küçük bir mertebede yer alan imkân dâhilindeki şeylerle olması mümkün olmayan şeylerin farkında olan akıl sahibi bir kimse, olması mümkün; ancak tuhaf ve daha evvel duyulmamış bir hikâye işittiğinde itiraz etmeyip hikâyeyi beğenir ve kabul eder. Öte tarafta bilgisiz bir kimse ise, bilgisizliğinden ve eksik aklından dolayı, kendisi bizzat görmediği müddetçe işittiği bir sözü tümüyle inkâr eder ve sözü söyleyeni azarlar, bozar ve yalanlar (...).” (Yazar, 2015, s. 152-153)¹.

Bu türdeki eserlerin konusu Aristoteles, Batlamyus, Teofrastos gibi Yunan düşünürlerine dayanmaktadır (Kut, 1985, s. 184). Arap, İran ve Türk edebiyatlarında da görülen bu türe *Acâyibü'l-Mahlûkat* isminin yanı sıra “*Acâyibü'l-Buldan*, *Acâyibü'l-Hind*” isimleri de verilmektedir (Kut, 1988, s. 315). Bu tür eserlerde din, coğrafya, kozmografya, tıp, milletlerin sosyal ve ekonomik yaşamı, biyoloji, zooloji, mitoloji gibi pek çok bilgi yer almaktadır (Kut, 1988, s. 315). Ayrıca anlatılan konular *Kur'ân-ı Kerim*'den ayetlerle ve Hz. Muhammed'in hadisleriyle desteklenmektedir. Dolayısıyla, bu eserler yazıldığı dönemin çoğu bilgisini okuyucuya aktarma ve okuyanı bilgilendirme amacı taşımaktadır.

Arap edebiyatında bu eserlerin 12. yüzyıldan itibaren verilmeye başlandığı görülmektedir. Bu dönemde yaşayan Ebû Hâmid el-Gırnatî'nin (öl. 565/1169) yazmış olduğu *el-Muğrib an-Ba'zı 'Acâ'ibi'l-Mağrib* ve *Tuhfetü'l-Elbâb ve Nuhbetü'l-A'câb* adlı eserleri müellifin gezip gördüğü veya başkalarından aktardığı olaylara dayanmaktadır. *Tuhfetü'l-Elbâb ve Nuhbetü'l-A'câb*, Fatih Sabuncu (2022) tarafından dilimize çevrilmiştir. Bu eserin 16. yüzyılda Osmanlı döneminde yapılmış bir tercümesi de yayımlanmıştır (Yazar, 2015). 12. yüzyılın sonlarında ise İzzeddin İbnü'l-Esir'in (öl. 630/1233) *Tuhfetü'l-Acâyib ve Turfetü'l-Garâyib* adlı eseri görülmektedir (Kut, 1988, s. 315). 13. yüzyılda Ebû Yahyâ Cemâlüddin Zekeriyâ b. Muhammed b. Mahmûd el-Kazvîni (öl. 682/1283) *Acâyibü'l-Mahlûkat ve Garâyibü'l-Mevcûdât* adlı eseri hazırlamış ve İlhanlı veziri Atâ Melik Cüveynî'ye (öl. 681/1283) sunmuştur (İzgi, 2022, s. 160). Kazvîni'nin kaleme aldığı eser, bu türü yapı ve içerik yönünden etkileyen temel eserlerden biri olmuştur. Eser, kısaltılarak, birebir tercüme edilerek ya da ek bilgilerle genişletilerek İran ve Türk edebiyatında birçok kez tercüme edilmiştir. Kazvîni, eserini dört mukaddime, iki makale ve bir hatime şeklinde hazırlamıştır (Kut, 1988, s. 315). İlk mukaddimede “aceb”, ikincisinde mahlûkâtın taksimi, üçüncüsünde “garîb” sözcüğünün anlamı ve dördüncüsünde mevcûdâtın taksimi yer almaktadır (Kut, 1988, s. 315). Kazvîni, mukaddimelerden sonra birinci makalede ulviyyâtı (ayüstü âlemi), ikinci makalede süfliyyâtı (ayaltı âlemi) açıklamıştır (Kut, 1988, s. 315). Ayrıca eserde; denizler, adalar, kuyular, madenler, bitkiler, hayvanlar, insanlar, cinler, devler, kuşlar ve sürüngenler de yer almaktadır (Kut, 1988, s. 315). 14. yüzyılda ise Ebû Hafs Sirâcüddin Ömer İbnü'l-Verdî (öl. 861/1457 (?)) tarafından *Harîdetü'l-Acâyib ve Ferîdetü'l-Garâyib* adlı eser verilmiştir. Eserin girişinde bir dünya haritası yer

¹ Ayrıca, “Acâib” sözcüğünün XVI. yüzyıl Türkçe seyahatnamelerde kullanımı için bk. Yazar, 2014.

almaktadır (Bilge, 2000, s. 238). Eserin birinci bölümünde coğrafi bölgeler, yer şekilleri; ikinci bölümünde ise bitkiler, hayvanlar, madenler hakkında bilgi verilmektedir (Bilge, 2000, s. 238). Eserin önemli bir özelliği ise Avrupa, Afrika ve Arap ülkeleri hakkında ilginç bilgilere yer verilmesidir (Bilge, 2000, s. 238).

İran edebiyatında bu türe ait ilk eser, Ebü'l-Hüseyin Abdurrahmân b. Ömer es-Sûfi'nin 374/984-85 yılında tamamladığı *Acâ'ibü'l-Mahlûkât*'tır. Bu eserden sonra, Ebü'l-Müeyyed-i Belhî'ye ait olduğu söylenen *Acâ'ibü'd-Dünyâ*; Muhammed b. Eyyûb et-Taberî tarafından 484/1092 veya 509/1116'da kaleme alınan *Tuhfetü'l-Garâ'ib* eserleri verilmiştir (Kut, 1988, s. 316). İran edebiyatında bu türün en dikkat çeken eserini Ahmed et-Tûsî (öl. 570-71/1175'ten sonra) vermiştir. Tûsî'nin yazmış olduğu *Acâ'ibü'l-Mahlûkât ve Garâ'ibü'l-Mevcûdât* eseri, Kazvîni'den önce bu türün İran edebiyatında önemli olduğunu göstermektedir (Kut, 1988, s. 316). Eser on rükünden meydana gelmektedir. Bu rükünler de fasillara ayrılmıştır (Kut, 1988, s. 316). Eser, Türk edebiyatında Kazvîni'nin eseriyle birlikte tercüme edilen bu türe ait temel kaynaklardan biri olmuştur. Öte yandan, İran edebiyatında Kazvîni'nin tercümeleleri de bulunmaktadır (Kut, 1988, s. 316).

Bu türün Türk edebiyatındaki gelişimine bakıldığında tercümelelerin ön plana çıktığı görülmektedir². Bu tercümelelerde Kazvîni ve Tûsî'nin eserleri temel alınmıştır. Ayrıca, tercümelelerde eklemeler yapılmış ve tercüme edilen dönemin özellikleri verilmiştir. Türk edebiyatında türün ilk tercümesi Ali b. Abdurrahmân'a (öl. ?) aittir. Bu eser, Kazvîni'den tercüme edilmiş, *Acâyibü'l-Mahlûkât* adlı eserdir (Kut, 1988, s. 316). Tercümede Bursa ve Edirne'den söz edilmesi sebebiyle İstanbul'un fethinden önce yazıldığı sonucuna varılmıştır (Kut, 1988, s. 316). Eserin belli varakları üzerine yapılmış dört çalışma bulunmaktadır (Göl, 2008; Al, 2010; İnan, 2010; Yıldırım, 2010). Türk edebiyatında ikinci tercüme, müellifi belli olmayan ve 15. yüzyılda Çelebi Mehmed'in emriyle tercüme edilen *Acâyibü'l-Mahlûkât ve Garâyibü'l-Mevcûdât* adlı eserdir (Sarıkaya, 2019, s. 20). Eser üzerine üç doktora tezi (Yılmaz, 1998; Sarıkaya, 2010; Gedizli, 2011) ve iki kitap çalışması yapılmıştır (Kut, 2012; Sarıkaya, 2019). Öte yandan, bu eserden hareketle *Acayip Yaratıklar Sözlüğü* de hazırlanmıştır (Çelik Başaran, 2023). Mahmûd b. Kâdî Manyas (öl.?), Sultan II. Murad'a (öl. 855/1451) ithaf ettiği *A'cebü'l-Ücâb* adlı eseri 841/1438'de kaleme almıştır (Özkan, 2003, s. 33). Eser üzerine biri yüksek lisans biri de doktora olmak üzere iki çalışma bulunmaktadır (Buçukçu, 2017; Silahşor Öztürk, 2017). Bu türdeki ilk tercümelelerden biri de Yazıcıoğlu Ahmed-i Bîcân (öl. 870/1466'dan sonra) tarafından verilmiştir. Ahmed-i Bîcân'ın 1453'te tercüme ettiği *Acâyibü'l-Mahlûkât*, Türk edebiyatında bu türe ait eserler arasında en çok okunanlardan biridir (Kut, 2010, s. 7). Eserin, Türk edebiyatında yapılan ilk tercüme olduğu görüşü, daha sonra üzerinde yapılan çalışmalarla değişmiş ve 15. yüzyılda tercüme edildiği tespit edilmiştir (Kut, 1988, s. 316). Eserin, Kazvîni'nin eserini kaynak alan muhtasar bir tercüme olduğu sonucuna varılmıştır (Yazar, 2022a). Eser üzerine bir bitirme tezi, bir yüksek lisans tezi ve bir kitap çalışması yapılmıştır (Açıkgöz, 1974; Yıldız, 1989; Erkan, 2016). Yazıcıoğlu Ahmed-i Bîcân'ın ayrıca

² Osmanlı Devleti döneminde coğrafi çalışmalarla ilgili şu kaynaklara bakılabilir: Âşık Mehmed, 2007; Adıvar, 2017; Coşkun, 2019; Taeschner, 2018.

Dürr-i Mekkûn isimli eseri de bu türe aittir. Eser üzerine bir doktora tezi ve iki kitap çalışması (Sakaoğlu, 1999; Demirtaş, 2003; Demirtaş, 2009) ve dili üzerine de bir inceleme vardır (Şimşek Umacı, 2021). 16. yüzyılda Kanunî Sultan Süleyman'ın (öl. 974/1566) oğlu Şehzade Mustafa'nın (öl. 960/1553) hocası Sürûrî'nin (öl. 969/1562) *Kitâbü Acâyibi'l-Mahlûkât ve Garâyibi'l-Mevcûdât* adlı bir tercümesi bulunmaktadır. Ancak bu tercüme, Şehzade Mustafa'nın öldürülmesi üzerine yarım kalmıştır (Yazar, 2022b). Eser daha sonra Rodosî-zâde Muhammed (öl. 1113/1701) tarafından Sürûrî'nin üslubuna uygun olarak tamamlanmıştır. Sürûrî'nin eseri üzerine bir yüksek lisans ve bir doktora tezi yapılmıştır (Başkan, 2007; Oğuz, 2014). Bu yüzyılda yapılan tercümelere biri de Bosna Kadısı Mevlânâ Gınâyî'ye (öl. 969/1561-62'den sonra) aittir. Eser, İzzeddin İbnü'l-Esrî adı ile tanınan Ebü'l-Hasen İzzüddin Ali b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî (öl. 630/1233) tarafından yazılan *Tuhfetü'l-Acâyib ve Turfetü'l-Garâyib* adlı eserin 969/1561-62'de *Mir'ât-ı Kâ'inât* adıyla yapılan tercümesidir (Bardakçı & Aksakaloğlu, 2022, s. 1522). Eser üzerine bir doktora tezi hazırlanmaktadır (Bardakçı & Aksakaloğlu, 2022). 16. yüzyılda bu türe ait yapılan tercümelere biri de Mahmûd bin Ahmed el-Hatîb er-Rûmî (öl. Zilhicce 970/Temmuz-Ağustos 1563'den sonra) tarafından 970/1563'te tamamlanan *Tercemetü Harîdeti'l-'Acâyib ve Ferîdeti'l-Garâyib* adlı eserdir. "Kanunî Sultan Süleyman devrinde yaşayan Bedrüddin el-Hâce Mahmûd bin Ahmed, İbnü'l-Verdî'nin *Harîdetü'l-'Acâib ve Ferîdetü'l-Garâib* adlı eserini tercüme etmek suretiyle bu eserini hazırlamış ve İskender Paşazade Osman Şah'a sunulmuştur" (Yaniç, 2004, s. 33). Eser üzerine bir doktora tezi hazırlanmıştır (Yaniç, 2004). 977/1570'te tamamlanmış diğer bir tercüme Eyyûb b. Halîl'in (öl. 7 Zilkade 977/13 Nisan 1570'den sonra) *Tezkiretü'l-Acâyib ve Tercemetü'l-Garâyib* adlı eseridir (Kut, 1988: 317; Bardakçı, 2022a). Eser üzerine yayım aşamasına gelmiş bir çalışma bulunmaktadır (Bardakçı, 2022a). 17. yüzyılda Hüsâmeddîn Bursevî'nin (öl. 1042/1632) *Mir'âtü'l-Kâ'inât* adlı eseri Kazvî'nin eserinin serbest bir şekilde tercüme edilmiş hâlidir (Erdoğan vd., 2021, s. 18). Eser üzerine bir kitap çalışması yapılmış ve bir doktora tezi hazırlanmıştır (Erdoğan vd. 2021: Çınar, 2022). Bu yüzyıldaki diğer bir tercüme, Hüseyin bin Muhammed bin Mustafâ'nın (öl. 1109/1698'den sonra) kaleme aldığı *Mir'ât-ı Acâyibü'l-Mahlûkât ve Keşf-i Garâyibü'l-Mevcûdât* adlı eserdir. Bu eser 1109/1698 tarihinde tamamlanmıştır (Erdem, 2020, s. 15; Bardakçı, 2022b). Eserin farklı varakları üzerine iki yüksek lisans tezi bulunmaktadır (Erdem, 2020; Aydın, 2021). Rodosî-zâde Muhammed (öl. 1113/1701), bu yüzyılda Sürûrî'nin yarım bıraktığı tercüme-yi padişahın isteği üzerine tamamlamış, eserine *Tercüme-i Acâyibü'l-Mahlûkât ve Garâyibü'l-Mevcûdât* adını vermiştir (Çelik, 2019, s. 1; Bardakçı, 2022c). Eser üzerine bir doktora tezi çalışması bulunmaktadır (Çelik, 2019). 18. yüzyıla gelindiğinde bu türe ait tercüme-ler devam etmiştir. Mütercim Rûznâme-i Sâni Muhammed b. Muhammed Şâkir (öl.?) tarafından 1121/1710 tarihinde *Tercüme-i Acâyibü'l-Mahlûkât* kaleme alınmıştır (Koçoğlu, 2020, s. 45-46). Bu eserin Kazvî'yi temel aldığı fakat Mevlânâ Demîrî'nin *Hayâtü'l-Hayevân* adlı eserinden de yararlandığı ifade edilmektedir (Koçoğlu, 2018, s. 186). Eser üzerine bir bildiri ve bir kitap çalışması bulunmaktadır (Koçoğlu, 2018; 2020). III. Ahmed (öl. 1149/1736) döneminde Mısır valisi olan Abdî Paşa'nın isteği üzerine Yûsuf bin Muhammed İbnü'l-Vekîl el-Mîlevî tarafından 25 Receb 1129/5 Temmuz 1717'de tamamlanan, Kazvî'nin *Acâyibü'l-Mahlûkât ve Garâyibü'l-Mevcûdât* adlı eseri aynı

isimle tercüme edilmiştir. Bu tercüme, Türk edebiyatında Kazvîni'nin eseri üzerine yapılan ikinci tam tercümedir. Eserin metni üzerine yayım aşamasına gelmiş bir çalışma bulunmaktadır (Bardakçı, 2023).

Türk edebiyatında yukarıda bahsedilen eserler dışında İbnü'l-Verdî'nin *Harîdetü'l-Acâyib ve Ferîdetü'l-Garâyib* adlı eserinin de tercümeleri bulunmaktadır. Bunlardan biri mütercimi bilinmeyen ve British Library'de Add 7893'te kayıtlı olan bir *Acâyibü'l-Mahlûkât* tercümesidir (Kut, 1988, s. 317). Bunun yanı sıra mütercimi meçhul tercüme de bulunmaktadır. Uppsala Üniversitesi'nde Çağatay Türkçesiyle yapılmış bir tercüme mevcuttur (Kut, 1988, s. 317). Öte yandan, Kazvîni'nin *Acâyibü'l-Mahlûkât ve Garâyibü'l-Mevcûdât* adlı eserinin hem mütercimi hem de müstensihî bilinmeyen ünik nüshası Berlin Devlet Kütüphanesi'nde ms. Diez. A. Fol. 19 numarada kayıtlıdır (Karaca, 2021: 15; Bardakçı 2022d). Bu eser üzerine bir kitap çalışması yapılmıştır (Karaca, 2021).

Türkiye Türkçesinin yanı sıra Doğu Türkçesiyle yazılmış *Acâyibü'l-Mahlûkât* tercümeleri de bulunmaktadır. Doğu Türkçesiyle 16. yüzyılda kaleme alınmış iki tercüme bilinmektedir. Bunlardan biri Bennâi bin Muhammed Herevî'nin yapmış olduğu tercümedir. Diğer tercümenin ise mütercimi belli değildir. Ayrıca, bu bölgede Farsça yazılmış bir tercüme de bulunmaktadır (Yılmaz, 2020, s. 785-789).

1. Eyyûb b. Halîl ve Tezkiretü'l-Acâyib ve Tercemetü'l-Garâyib Adlı Tercümesi

Tercümenin sahibi hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgi yer almamaktadır. Tercüme içinde yer alan kısıtlı bilgilerden hareketle mütercim hakkında bilgi edinilmektedir. Eserin 2a varağında yer alan beyitte tercüme sahibinin ismi hakkında bilgi bulunmaktadır:

“Bir belâya mübtelâ ‘abd-i ‘alîl

Hâk-i pây ya’ni ki Eyyûb bin Halîl” (Eyyûb b. Halîl, 1440, v. 2a/10-11)³.

Mütercim bu beytin ardından gelen mensur bölümde ömrünün sonlarında olduğunu ifade etmektedir:

“Bu rûzîgâr-ı ğaddârdan bir zerre vefâ ve çerh-i sitemkârdan bir şemme şafâ sürmeyüp her ân cevri ü cefâ ve her zamân miñnet ü ‘anasından özge nesnesin görmeyüp huşuşan gayret-i tefavvuk-ı akrân ile ciger-hûn ve hamîyyet-i bî-temelluk-ı zamân ile digergün olup gücüm yêdükce şabr ve hâdden bîrûn cânuma cebr êdüp âhîr encâm-ı nefsüme cebr ile şabr êtmege aslâ tākāt ve rûh-ı bî-fütûhumda kaç‘â istiṭâ‘at kalmayup hemân terk-i vaṭan ve müfâraṭatü'l-eḳâribi ve’s-seken êdüp tevattuna ḳabîl ḡanî vü ‘â’il temeskün ü temekküne mâ’il ḳarâr êdecek bir mekân ve bu derde çâre vü imkân arar iken (...)” (v. 2a/12-15, 2b/1-7).

Mütercimin Sultan II. Selim (974/1566–982/1574) döneminde Manisa’da yaşadığı ve eserini burada kaleme aldığı da şu ifadelerden anlaşılmaktadır: “(...) şimdiki zamânda

³ Eser, tek nüsha olduğundan eserden yapılan alıntılarda sadece varak numarası (v.) verilmiştir. Varak numarasından sonraki / işaretinin ardından gelen sayılar satır numarasını göstermektedir.

belde-i Mağnīsā ḥamiyyet ‘ani’l-be’sā’ gibi mesken ve ‘avārız-ı dünyeviyyeden anuñ gibi me’men olmaya (v. 2b/10-12); (...) güzīde-i ḥākān-ı Āl-i ‘Oşmān Sultān bin Sultān Murād Ḥān bin Sultān Selīm Ḥān yessera’llāhu murādehu fi’d-dünyā ve yevme’l-mizān ḥazretlerinüñ pāye-i serīr-i felek-nişān ve südde-i āsitān-ı melek-āşiyānları vāқи’ olmuşdur.” (v. 2b/15, 3a/1-4).

Eserin bilinen tek nüshası, Viyana’da Avusturya Milli Kütüphanesi’nde G. Flügel, II, 508, nr. 1440’ta kayıtlıdır. Eser 434 sayfa olup 217 varaktır. Her varak, ilk sayfa hariç 15 satırdan meydana gelmektedir. Eserde “emmâ ba’du, beyt, kaside, hikâye” gibi kelimelerde, ayet ve hadislerin belirtilmesinde, bölüm başlıklarında kırmızı mürekkep kullanılmıştır. Fakat, kırmızı mürekkebin kullanımında herhangi bir tutarlılık bulunmamaktadır. Eserin ana metni siyah mürekkeple yazılmıştır. Nüsha nesih hatla yazılmış olup nüshada 10b’ye kadar hareke kullanılmıştır. Eser, yarıda kalmış bir tercüme olup taşların anlatıldığı bölümde “Ḥacerü’s-Semm” (v. 217b/12) maddesinde kesilmektedir. Bu sebeple “hâtıme” bölümü yer almamaktadır. Eser, 217b varığında sonlanmaktadır. Mütercim, burada bir hikâyeye başlamıştır ve devamı yoktur. Eserin 1b varığı “Bî’smî’llāhi’r-rahmāni’r-rāḥim. Ḥamd-i bî-kerān ol vācibü’l-vücūda kim ‘azamet ü kibriyā anuñ (...)” ifadeleriyle başlamaktadır. Eserin 217b varığı ise “vezīri İbn Nezzām *Siyerü’l-Mülūk* adlı kitabında yazar ve hikâyet edüp [eydür ki]” ifadesiyle sona ermektedir.

Eğer mütercim, tercümesinin ikinci cildini kaleme almış olsaydı, Kazvîni’nin eserinin Hüseyin bin Muhammed bin Mustafâ tarafından *Mir’ât-ı Acâyibü’l-Mahlûkât ve Keşf-i Garâyibü’l-Mevcûdât* (telif 1109/1698) adıyla yapılan tercümesinden önce Türk edebiyatında bilinen ilk tam tercüme olma özelliğini de haiz olması muhtemeldi. Bugün için sondaki taşlar kısmından bir miktar eksik olan eser, Ferdinand Wüstenfeld’in hazırladığı ve 1849’da 452 sayfa olarak basılan kaynak metin ‘*Acâ’ibü’l-Mahlûkât*’ın 218. sayfasına kadar olan kısmın tercümesidir.

1.1. Eserin Yapı ve İçeriği

Eser, besmele, hamdele ve salvele ile başladıktan sonra mütercimin kendisi hakkındaki bir beyitle (v. 2a/10-11) devam eder. Mütercim, zamanın kendisine vefa etmediğinden yakınır, bir an bile huzur bulmadığını dile getirir (v. 2a-2b). Bu kısımdan sonra Sultan II. Selim’in (974/1566-982/1574) övüldüğü 14 beyitlik bir kaside yer alır (v. 3a/5-15, 3b/1-2). Ardından eseri Manisa’da 7 Zilkade 977/13 Nisan 1570’te kaleme aldığını söyler (v. 3b/10-15). Mütercim, Kazvîni’nin *Acâyibü’l-Mahlûkât ve Garâyibü’l-Mevcûdât* isimli beğenilen, Allah’ın yaratma gücünün acayıpliklerinden söz eden ve ibret verici bir eser olduğunu söylediği bu eseri Arapçadan Türkçeye tercüme etmeye niyetlendiğini belirtir (v. 3b/13-15, 4a/1-5). Mütercim eseri yazma sebebinin Allah’ın yarattıkları üzerine düşünme, Allah’ın kudretini yaratılan her şeyde görme ve anlamaya çalışma olduğunu ifade eder ve iki dünyada da saadete ulaşmak istediğini, okuyanlardan kendisini hayır dualarıyla hatırlamasını rica eder:

“Tâ ki mü'tâla'a olınuğda tefekkerü fî-ḥalkı'llâhi ḥadîş-i şerîf muḳtezâsınca 'âlemün ma'ḳûlâtında tefekkür ve maḥsûsâtına başıret göziyle nazâr olınuğ ḥaḳâyıḳ-ı eşyâda esrâr-ı İllâhî ne mertebede mevfü'r ve zerrât-ı 'âlemde âşâr-ı nâ-mütenâhî ne derecede ğayr-ı ma'dûd ve maḥşûrdur ana 'ilm ve Bârî te'âlânun vaḥdaniyyeti ve kemâl-i ḳudret ve ḳuvvetine cezm ve ḥazret-i risâlet-penâḥ şalla'llâhu 'aleyhi ve sellem bilâ-reyb maḥbûbı ve resûli idüğine i'tikâd-ı tām ve i'timâd-ı tamām ḥâşil olup kemâl-i imâna dâ'î ve lezzât-ı dünyeviyye ve sa'âdât-i uḫreviyyeye sebep olup bu 'abd-i râcî min-raḥmeti'llâhi te'âlâ daḫı ḥayr du'âyıla yâd olına (...)" (v. 4a/4-15).

Mütercim eserine *Tezkiretü'l-'Acâyib ve Tercemetü'l-Garâyib* adını verdiğini ifade eder (v. 4a/15, 4b/1). Bu kısımdan sonra Hz. Musa ile Hz. Hızır arasında geçen bir hikâye anlatır (v. 5a).

Eser, kaynak metinde olduğu gibi dört mukaddime ve iki makaleden oluşmaktadır (v. 5b/3). Dört mukaddimenin ilki “aceb”in ne olduğunun açıklanması, ikincisi yaratılanların kısımları, üçüncüsü “garîb” sözcüğünün anlamı ve buna bağlı bazı şaşırtıcı hikâyeler, dördüncüsü ise varlıkların kısımları hakkındadır (v. 5b/4-7). Eserde asıl konular makalelerde işlenmiştir. Makalelerin birincisi ulviyyât (v. 5b/8), ikincisi süfliyyât üzerinedir (v. 6b/7).

Birinci “maḳâle” olan “ulviyyât” bölümü “nazâr” adı verilen üç ana alt başlığa ayrılmıştır (v. 5b/8-9). Bu nazârların ilki “eflâk” hakkındadır (v. 5b/9). Feleklerin anlatıldığı bu bölüm de yirmi dört fasla ayrılmıştır (v. 5b/10). Bunlar; feleklerin şekilleri, vaziyeti ve hareketleri; Ay feleği, Ay ışığının çokluğu ve azlığı; Ay tutulmasının sebebi; Ay'ın bazı özellikleri; Utarit feleği; Zühre feleği; Güneş feleği; Güneş'in tutulmasının sebebi; Güneş'in bazı özellikleri; Mirrîh feleği; Müşterî feleği; Zuhâl feleği; Sevâbit; yıldızların sayısı; kuzey kutbunun görünüşü; kuzey kutbunun bazı özellikleri; burçlar, güney kutbunun şekilleri; güney kutbunun bazı özellikleri; Ay'ın menzillerinin durumları; menâzil-i Şâmiyye; menâzil-i Yemâniyye ve felekü'l-eflâk hakkındadır (v. 5b/9-15, 6a/1-13). İkinci nazarda “melekler” ve üçüncü nazarda “zamân” ele alınmıştır (v. 6a/13-14). Üçüncü nazâr olan “zamân” bölümü de yedi fasla ayrılmıştır (v. 6a/15). Bunlar, zamanın, günlerin ve gecelerin açıklanması; günlerin özellikleri, Arabî aylar ve eski zamanlarda bu aylarda gerçekleşen garip olaylar; Arabî ayların ilk günlerinin özellikleri; Rûmî aylar; yılların isimlendirilmesi ve buna bağlı şaşılabilir durumlar şeklinde özetlenebilir (v. 6a/15, 6b/1-6).

İkinci “maḳâle” olan “süfliyyât” bölümü de beş nazara ayrılmıştır (v. 6b/8). İlk nazâr, dört unsurun gerçekliği ve özellikleri; ikinci nazâr, ateş küresi hakkında olup beş fasla ayrılmıştır (v. 6b/8-10). Üçüncü nazâr hava küre hakkındadır ve altı fasla ayrılmıştır (v. 6b/14-15). Dördüncü nazâr su küresi hakkında olup yirmi yedi fasıldan meydana gelmektedir (v. 7a/4-5). Beşinci nazâr da yer küre hakkındadır. Bu nazâr da on sekiz fasla ayrılmıştır (v. 8a/6-7). Bu bölüm, eserin en geniş bölümünü oluşturmaktadır.

Süfliyyâtın ateşle ilgili olan ikinci nazârının beş faslı; ateş, kurban ateşi, bostan ateşi, yıldırım ateşi ile haremeynin ateşi ve kıvılcımların çatlamasından oluşmaktadır (v. 6b/10-13). Bu bölümün hava ile ilgili olan üçüncü nazârının altı faslı sırasıyla şu şekildedir:

Havanın gerçekliği, bulut, yağmur ve buna bağlı bazı durumlar, rüzgârların oluşumu, rüzgârların biçimi ve bazı özellikleri, gök gürültüsü ve şimşegin oluşumu, gökkuşağı hakkındadır (v. 6b/14-15, 7a/1-4). Suyun anlatıldığı dördüncü nazar yirmi yedi fasıldan oluşmaktadır: Suyun aslı ve faydaları, denizin oluşumu, denizde oluşan bazı ilginç durumlar, Bahr-i Muhî, Deryâ-yı Sîn, Deryâ-yı Sîn’de olan bazı adalar ve bu adalarda yaşayan bazı tuhaf varlıklar, Deryâ-yı Sîn’de olan bazı tuhaf hayvanlar, Deryâ-yı Hind, Deryâ-yı Hind’de olan bazı adalar ve onlarda olan bazı tuhaf varlıklar, Deryâ-yı Hind’de olan bazı tuhaf hayvanlar, Deryâ-yı Fâris, Deryâ-yı Fâris’te olan bazı adalar ve onlardaki bazı tuhaf varlıklar, Deryâ-yı Fâris’te olan tuhaf hayvanlar, Deryâ-yı Kulzüm, Deryâ-yı Kulzüm’deki bazı adalar ve onlarda olan bazı tuhaf varlıklar, Deryâ-yı Kulzüm’deki bazı tuhaf hayvanlar, Deryâ-yı Zenc, Deryâ-yı Zenc’de olan bazı adalar ve bunlarda yaşayan bazı tuhaf varlıklar, Deryâ-yı Zenc’de olan tuhaf hayvanlar, Deryâ-yı Mağrib, Deryâ-yı Mağrib’de olan bazı adalar ve buralarda yaşayan bazı tuhaf varlıklar, Deryâ-yı Mağrib’de olan tuhaf hayvanlar, Deryâ-yı Hazer, Deryâ-yı Hazer’de olan bazı adalar ve bunlarda yaşayan bazı tuhaf varlıklar, Deryâ-yı Hazer’de olan bazı tuhaf hayvanlar, su hayvanlarının çeşitleri ve su hayvanlarının bazı özellikleri (v. 7a-8a). Yer kürenin anlatıldığı beşinci nazarın on sekiz faslı şu şekildedir: Yerin şekli ve durumu, yer hakkındaki ihtilaflar, yeryüzünün büyüklüğü, bayındırlığı ve haraplığı, kıtalar, depremler, düzlüğün dağ, dağın düzlük ve denizin kuru, kurunun deniz olması, dağların faydaları, yeryüzündeki bazı önemli dağlar ve bunların harf tertibine göre anlatılması, nehirlerin doğması, bazı nehirlerin özellikleri ve şaşılabilir durumları, kaynak ve kuyuların doğması ve bu durumlar hakkında ihtilaflar, bazı kaynaklar ve özelliklerinin harf tertibine göre anlatılması, cisimlerin oluşumu, madenlerin oluşması, yedi cismin durumları ve özellikleri, taşların oluşumu ve buna uygun bazı durumlar, bazı taşlar ve bunların özellikleri (v. 8a-8b). Bu bölüm isimlerinden sonra, eserin ilk cildinin bunlardan oluştuğu ifade edilmektedir (v. 8b/11). Mütercim; ağaçların ve bitkilerin hâllerini, cinleri, şeytanları, hayvanları, kuş türlerini, yırtıcı hayvanları ve haşeratı eserin ikinci cildinde ayrıntılı olarak anlatacağı için ikinci cildin fihristini vermediğini ifade eder:

“Aḥvâl-i eṣcâr u nebâtât ve cinn ü şeyâṭîn ü ḥayvânât ve envâ’-ı tıyûr ve sibâ’ ü ḥaşerât ‘ale’t-tafşîl cild-i şânide zıkr olunmuş olup anuñ vücûdına ḥâlen kudret olmamağın cüz’-i şâninün fihristi zıkr olunmadı va’llâhü’l-muvaffıḳ” (v. 8b/12-15).

Bu ifadelerden sonra “muḳaddime-i evvel”e geçilir. “‘Aceb neye dârlar anuñ şerḥi beyânındadır” (v. 9a/1) başlığından sonra “‘aceb”in tanımı ve açıklaması yapılır. “‘Aceb”, bir şeyin sebebini ve niteliğini bilmemekten dolayı insanın hayrete düşmesidir (v. 9a/1-2). Bu konu hakkında arıyı görmemiş, balını yememiş bir kimse örnek olarak verilmektedir (v. 9a/2-3). Usta mühendisler, arının peteğini nasıl yaptığını anlamada çaresizdir. Arının bu güzel mumu nereden getirdiğini, eşit boyutlarda, tek kalıba dökülmüş gibi olan yuvasını nasıl yaptığını, lezzetli balı nereden getirdiğini insan hayretle karşılamaktadır. Bu sebeple insan, “sübḥâna’llâh” deyip yüce Allah’ı anacak ve onun birliğini dile getirecektir. Bu gibi örneklerin dünyada sonu yoktur (v. 9a/4-13). Fakat insan, bu durumları anlayabilecek seviyeye geldiğinde ve bunları defalarca gördüğünde,

bu durum insanı şaşırtmayacaktır (v. 9a/14-15). Mütercim daha sonra Allah'ın yaratmış olduğu her şeyin insanda hayrete yol açtığına örnekler verip bunların Allah'ın kudretini gösterdiğini ifade ederek ikinci mukaddimeye geçer (v. 9a-11a).

İkinci mukaddime, “taḫsīm-i maḥlûkât beyânındadır” (v. 11a/13) denilerek başlar ve “maḥlûk”un tanımı yapılır: “Maḥlûk oldur ki ya ḳāyim-i bi'z-zât ola veya ḡayrı vâsitâsıyla ḳāyim ola” (v. 11a/14-15). Bu ifade ile “maḥlûk” kendi başına kâim olan ya da olmayan şeklinde ikiye ayrılmaktadır. Bu bölümün devamında, maḥlûkun özellikleri verilmektedir.

Üçüncü mukaddime, “ḡarīb neye dërler anuñ beyânındadır” (v. 13a/14) denilerek başlar ve “ḡarīb” ifadesinin tanımı yapılır: “Ḡarīb ol emr-i 'acîbdür ki 'ādât-ı ma'hûde ve müšâhedât-ı me'lûfeye muḡâlif ola.” (v. 13a/14-15). Burada ḡarīb sözcüğünün genel olarak, alışılmamış durumlar olduğu belirtilip peygamberlerin mucizelerinin garip işlerden olduğu ifade edilir. Doğadaki bazı olayların garip işler olduğunu ifade eden mütercim, bunlardan ibret alınıp Allah'ın varlığını, birliğini, gücünü hatırlamaya bir sebep olduğunu ifade eder (v. 13b-14a). Bu giriş ifadelerinden sonra “İşbahân” şehrinde olan bir müneccimin hikâyesine yer verilir (v. 14a/2-15). Bu hikâyeden sonra Hindistan'da olan bir kavmin, Sultan Mahmûd'un (ö. 421/1030) ve Harezmi Şâh Muhammed bin Tekiş (ö. 617/1220) zamanında Hindistan'dan Horasan'a gelen hakimin hikâyeleri anlatılır. Bu bölümün sonuna dek ḡarīb ile ilgili farklı eserlerden alınan hikâyeler verilir (v. 14b-17a).

Dördüncü mukaddime, “mevcûdâtun taḫsîmi beyânındadır” (v. 17a/2-3) ifadesiyle başlamaktadır. Bu mukaddime, Allah'ın yaratma kudretine değinilir ve yaratılanların yalnızca Allah tarafından yaratılabileceği ifade edilir. Mevcûdâtın birkaç kısma ayrıldığı ifade edildikten sonra, bunların bir kısmının aslının bilinmediği, onlara bakmanın mümkün olmadığı ve bunları Allah'tan başka kimsenin bilmediği söylenir (v. 17a). Mevcûdâtın bir kısmının tamamının ve ayrıntılarının bilinmediği söylendikten sonra, bunların da iki kısma ayrıldığı açıklanır. Bu iki kısımdan birincisi gözlerin idrak edemeyeceği, melekler, cinler ve şeytanlar gibi varlıklardır. İkincisi ise göz ile görülenlerdir. Bunlar gökyüzü, ay, yıldızlar gibi varlıklardır. Bu varlıkların hepsi, Allah'ın ebediliğine ve birliğine birer kanıttır (v. 17a-18a).

Mukaddimelerden sonra “maḳâle-i ülâ 'ulviyyât beyânındadır” (v. 18a/3-4) ifadesiyle “'ulviyyât” bölümüne geçilir. Bu makale üç nazara ayrılmıştır (v. 18a/4). İlk nazarda felekler anlatılır ve yirmi beş fasıldan meydana geldiği belirtilir. Bu fasılların ilki “eflâkün eşkâli ve evzâ'ı ve hey'âtı beyânındadır” (v. 18a/6). Burada feleklerin özellikleri, boyutları hakkında bilgi verilir, âlemin tanımı yapılır. Felekler; Kamer, Utârid, Zühre, Şems, Mirrih, Müşteri, Zuhâl, Sevâbit ve Eflâk'tir (v. 18a/13-15). İkinci fasıl, “felek-i ḳamer beyânındadır” (v. 19a/12). Bu bölümde Ay'ın özellikleri verilir. Üçüncü fasıl, “ḳamerün ziyâdet-i ḳav'ı ve noḡşanı beyânındadır” (v. 19b/10-11). Dördüncü fasıl, “ḳamerün sebeb-i ḡuşûfi beyânındadır” (v. 20b/1-2). Bu bölümde Ay tutulmasının sebepleri ifade edilir. Beşinci fasıl, “ḳamerün ba'zî ḡavâşşı ve aḡvâl-i mecerre beyânındadır” (v. 20b/9). Bu bölümde Ay hakkında bazı özellikler ifade edildikten sonra “mecerre”nin tanımı ve özellikleri anlatılır. “Mecerre” gözyüzünde görülen beyazdır ve bunun Arapçada

“Şerecû’s-semâ”, Farsçada “Keh-keşân” ve Türkçede “Şaman Uğrısı” anlamına geldiği belirtilir (v. 22a/4-5). Altıncı fasıl, Utârid’e; yedinci fasıl, Zühre’ye; sekizinci fasıl, felek-i Şems’e ayrılmıştır (v. 22b-23b). Dokuzuncu fasılda, Güneş’in tutulmasının sebebi anlatılmaktadır (v. 24b-25a). Onuncu fasılda, Güneş’in bazı özellikleri hakkında bilgi verilmektedir (v. 25a-27a). On birinci fasılda Mirrih, on ikinci fasılda Müşteri, on üçüncü fasılda Zuhâl, on dördüncü fasılda felek-i Sevâbit, on beşinci fasılda ‘aded-i kevâkib (yıldızların sayısı), on altıncı fasılda suver-i şimâli, yani kuzey yıldızları hakkında bilgi verilmektedir (v. 27a-30a). On altıncı fasılda bazı kuzey yıldızları hakkında açıklama yapılmaktadır (v. 30b-34b). On yedinci fasıl “ba’z-ı havâşş-ı Kûtb-ı Şimâli beyânındadır” (v. 34b) başlığıyla başlar ve “Kûtb-ı Şimâli”nin Türkçede “Demür Kızılk” olduğu belirtip bu yıldızın özellikleri ve sağlığa faydaları verilir (v. 34b). On sekizinci fasıl, “suver-i burûc beyânındadır” (v. 35a/8). Bu bölümde burçlar hakkında bilgi verilmektedir. Bu burçlar; “Hamel, Şevr, Tev’emeyn, Seretân, Esed, ‘Azrâ, Mîzân, ‘Akreb, Râmî, Cedy, Sâkibi’l-Mâ’i [ve Hüve’d-Delv], Semeke[teyn ve Hüve’l-Hût]”dir. Bu burçlar “kevkibe” olarak verilmektedir (v. 35a-37b). On dokuzuncu fasıl, “Şüret-i Cenûbî” yani güney yıldızları hakkındadır (v. 37b/11). Yirminci fasıl, “ba’z-ı havâşş-ı kûtb-ı cenûbî beyânındadır” (v. 40b/12). Yirmi birinci fasıl, “ahvâl-i menâzil-i kamer beyânındadır” (v. 41a/13). Yirmi ikinci fasıl, “menâzil-i Şamiyye beyânındadır” (v. 41b/14). Bu bölümde yıldızların şekli verilmektedir (v. 42a-45b). Yirmi üçüncü fasıl, “menâzil-i Yemâniyye beyânındadır” (v. 45b/4). Yirmi dördüncü fasılda, “felekül’-eflâk” hakkında bilgi verilmektedir (v. 49a). Mütercim, bu bölümün yirmi beş fasıldan meydana geldiğini ifade etmesine karşın, bölümde yirmi dört fasıl yer almaktadır.

İkinci nazar, “sükkân-ı semevât ya’nî melâ’ike beyânındadır” (v. 50b/14) ifadesiyle başlamaktadır. Bu bölümde, melekler hakkında çeşitli görüşlerin olduğu, fakat kabul edilen görüşe göre, meleklerin çok temiz bir cevherden meydana geldikleri anlatılır (v. 51a). Burada önce mukarreb meleklerden bahsedilir. Bunlar dört çeşittir. Birincisi insan, ikincisi kartal (nesr), üçüncüsü aslan (esed) ve dördüncüsü boğa (sevr) suretindedir (v. 52a/10-13). Ardından sırasıyla Cebrail, İsrâfil, Mikail ve Azrail hakkında bilgi verilir (v. 52b-56b). Dört büyük meleğin ardından diğer meleklerle geçilmektedir (v. 57a). Münker ve Nekir, Harut ve Marut hakkında da açıklamalar yer almaktadır (v. 59a-61a).

Üçüncü nazar “zamân” beyânındadır (v. 61a/9). Bu nazar yedi fasla ayrılmıştır (v. 61a/9). Birinci fasılda zamanın, günlerin ve gecenin açıklaması yapılmıştır (v. 61a/10-11). Aristoteles’e göre zaman, feleğin hareket süresine denilse de başkalarına göre günlerin ve gecelerin geçmesi, zamanın çağ, yıl, ay, gün ve saate bölünmesidir (v. 61a/11-15). İkinci fasılda günlerin özellikleri anlatılmaktadır (v. 62b/9-10). Bu bölümde günler hakkında bilgi verilmektedir. Örneğin, cuma günü müminlerin bayramıdır (v. 62b/10). Hz. Âdem, cuma günü yaratılmış ve cennette sâkin olmuştur, gökten yere cuma günü inmiştir, cuma günü tövbe etmiştir, kıyamet cuma günü olacaktır, cuma gününde bir saat vardır ki o saatte Allah’tan ne dilenirse gerçekleşecektir (v. 62b/12-15). “Yevmü’s-sebt”, Yahudilerin (v. 63b/1), “Yevmü’l-aḥad” ise Hıristiyanlar’ın bayramıdır (v. 63b/10). Diğer günler de benzer şekilde açıklanmaktadır (v. 63b-64b). Üçüncü fasıl “şuhûr-ı ‘Arabiyye” hakkındadır (v. 64b/15). Bu fasılda Arap ayları sırasıyla verilmekte ve bu aylarda

gerçekleşen önemli olaylar anlatılmaktadır (v. 64b-70b). Dördüncü fasıl, “evâyil-i şuhûr-ı ‘Arabîyyenün ma‘rifeti beyânındadır” (v. 70b/11). Bu bölümde Arap aylarının başlangıcı hakkında bilgi verilir ve bunlar hakkında bir tablo sunulur (v. 70b-71b). Beşinci fasıl, “Rûmî aylar” hakkındadır (v. 71b/1). Burada da Rûmî aylar hakkında bilgi verilmekte, bu aylarda gerçekleşen önemli olaylara değinilmektedir (v. 71b-75b). Altıncı fasıl, “aqvâl-i sinîn” hakkındadır (v. 75b/12). Bu fasılda, Araplar’a ve Acemler’e göre aylar hakkında bilgi verilmektedir. Arap senesinin Ay’a göre, Acem senesinin Güneş’e göre hesaplandığı ifade edilir. Buna göre Arap senesi 354, Acem senesi 365 gündür (v. 75b/13-15). Bu bölümde Rum takvimine de değinilmektedir. Açıklamalardan sonra bir senenin dört mevsime ayrıldığı söylenir ve bu mevsimlerin özellikleri belirtilir (v. 76a-78a). Yedinci fasıl, “Tekrâr Sinîne Müte‘allık Ba‘z-ı ‘Acâyib Beyânındadır” başlığı ile başlamaktadır (v. 78a/4). Bu fasılda, yıllara ait bazı şaşırtıcı durumlar hakkında bilgi verilmektedir (v. 78a-80b). Bu fasılın ardından ulviyyâta dair makalenin sona erdiği, süfliyyâta dair makalenin başlayacağı bilgisi verilir (v. 80b/11-12).

Makale-i süfliyyât; besmele, hamdele ve salvele ile başlar (v. 81a/1-5). “Maqâle-i şâniye daħı süfliyyât beyânındadır” (v. 81a/6-7) ifadesinden sonra bu makalenin beş nazar üzere olduğu ifade edilmektedir (v. 81a/7). İlk nazar “‘Anâşırın ħaķıķati ve şabâyi‘i ve birbirine münķalib olması beyânındadır” başlığını taşımaktadır (v. 81a/8). Burada anasırın dört olduğu ifade edilmektedir (v. 81a/9). Bunlar ateş (nâr), hava, su ve topraktır (v. 81a/9-10). Bu dördüne anasır denilmiştir (v. 81a/10). Daha sonra bu dört unsurun genel özellikleri verilmektedir (v. 81b-82a). İkinci nazar “küre-i nâr beyânındadır” (v. 82a/9). Bu nazar, beş fasla ayrılmıştır (v. 82a/10). Bu fasılların ilki “nâr-ı şışf beyânındadır” (v. 82a/10) başlığını taşımaktadır. Bu fasılda ateşin özellikleri hakkında bilgi verilmektedir (v. 82a-82b). İkinci fasıl, “nâr-ı ķurbân beyânındadır” (v. 83a/1). Bu bölümde Hz. Âdem’in oğulları Habil ve Kabil’in kurbanlarının Allah katında kabul olup olmaması ile ilgili hikâye yer almaktadır (v. 83a-83b). Üçüncü fasıl, “nâr-ı büstân beyânındadır” (v. 83b/11). Bu fasılda, salih bir kimsenin bir bahçesinin olduğu, bahçedeki meyvelerden fakir fukaraya verdiği fakat bu kişi öldükten sonra oğlunun fakirlere bahçeden meyve vermediği ile ilgili bir hikâye anlatılmaktadır (v. 83b-84a). Dördüncü fasıl, “nâr-ı şâ‘iķa ve nârü’l-ħarameyn beyânındadır” (v. 84a/10). Nâr-ı sâ‘ikâ, Türkçede “yıldırım” anlamına gelmektedir (v. 84a/11). Bu, hangi nesneye uğrasa onu helak eder (v. 84a/12). Beşinci fasıl, “İnkızâz-ı Şühüb Beyânındadır” (v. 84b/10).

Üçüncü nazar, “küre-i hevâ” hakkındadır (v. 85a/13). Bu bölüm de altı fasla ayrılmıştır (v. 85a/13). İlk fasıl, “hevânın ħaķıķati beyânındadır” (v. 85a/14). Bu fasılda, havanın özellikleri hakkında bilgi verilmektedir (v. 85a-86b). İkinci fasıl, “seħâb ve maşar ve anlara müte‘allık ba‘z-ı aħvâl beyânındadır” (v. 86b/7). Üçüncü fasıl, “riyâħın ħudûsı beyânındadır” (v. 87b-89a). Dördüncü fasıl, “riyâħın uşûli ve ba‘z-ı ħavâşşı beyânındadır” (v. 89a/3). Bu fasılda, riyâħın usulünün dörde ayrıldığı (v. 89a/3), bunların sırasıyla rih-i şimâl, rih-i cenûb, rih-i sabâ ve rih-i debûr olduğu ifade edilir (v. 89a/3-4). Bu rüzgârların özellikleri, faydaları ve zararları hakkında bilgi verilir (v. 89a-91a). Bu rüzgârlar arasında “riħ-i şabâ” hakkında verilen řu bilgi özellikle divan edebiyatı için önemlidir: “Bu ol nesim-i seħerîdür ki insân andan lezzet alup marîz olanlar râħat bulur

ve ol zamānlarda nevm daḥi gökcekdür.” (v. 90a/10-12). “Rīḥ-i debūr”un da “rīḥ-i şabā”nın zıttı olduğu ifade edilir (v. 90b/3). Beşinci fasıl, “ra’duḥ ve berḳuḥ ḥudūsı beyānındadır” (v. 91a/13). Altıncı fasıl, “ḳavs-ı ḳuzaḥ beyānındadır” (v. 92a/9).

Dördüncü nazar, “küre-i mā beyānındadır” ifadesi ile başlar ve su hakkında bilgi verilir (v. 93a/2). Bu nazar, yirmi yedi fasla ayrılmıştır (v. 93a/2). Birinci fasıl, suyun aslı ve faydaları hakkındadır (v. 93a/3). Bu bölümde su hakkında bilgi verilir ve suyun acı ve tatlı olmak üzere iki kısma ayrıldığı ifade edilir (v. 93b/3). Ayrıca “Zemzem suyu” hakkında bilgi verilir (v. 94a). İkinci fasıl, “deryānuḥ şayrūreti beyānındadır” (v. 95a/1). Bu fasılda, yeryüzünün bir kısmının su, bir kısmının kara olmasının sebepleri anlatılır (v. 95a). Üçüncü fasıl, “deryāya ‘arız olur ba’z-ı aḥvāl-i ‘acibe beyānındadır” (v. 95b/3) ifadesi ile başlar. Bu fasılda, suların, ayların öncesi ve sonrasındaki, gece ve gündüz saatlerindeki, dört mevsimdeki değişen durumları anlatılmaktadır (v. 95b-96b). Dördüncü fasıl, “Baḥr-i Muḥīt beyānındadır” (v. 96b/10). Bu bölüm “Baḥr-i Muḥīt”in Yunancada “uḳyānūs” anlamına geldiği ifadeyle başlar (v. 96b/11). Baḥr-i Muḥīt’in çok geniş olduğu, diğer sulara kaynaklık ettiği ve diğer denizlerin ancak bir haliç kadar olduğu ifade edilir (v. 96b/11-12). Daha sonra bu okyanus hakkında detaylı bilgi verilir (v. 96b-98a). Beşinci fasıl, “Deryā-yı Şīn beyānındadır” (v. 98a/3). Burada “Çin Denizi” hakkında bilgi verilmektedir (v. 98a). Altıncı fasıl, “Deryā-yı Şīn’de olan ba’z-ı cezireler ve anlarda olan ‘acâyib-i maḥlûḳāt beyānındadır” (v. 98b/1-2) ifadesi ile başlar. Bu fasılda, Çin Denizi’nde bulunan adalar ve bu adalardaki tuhaf varlıklar hakkında bilgi verilmektedir. Bu adalardan ilki “Cezire-i Zâbec”dir. “Cezire-i Zâbec” hakkındaki bilgiler Muhammed bin Zekeriyâ ve İbnü’l-Fakîh’ten alınan bilgilerle desteklenmektedir (v. 98b). Cezire-i Zâbec’te bulunan bir taifenin şeklinin insana benzediği fakat ahlaklarının vahşi olduğu, dillerini kimselerin anlamadığı ve ağaçlarda yaşadıkları ifade edilir. Bu tayife ağaçtan ağaca uçmaktadır. Ayrıca kanatları yarasa kanadı gibi olan bir tür maymun da bulunmaktadır (v. 98b-99a). Bu cezirede bulunan misk faresinden, dağ keçilerinden, büyük yılanlardan, mandaya benzer maymunlardan bahsedilir (v. 99a). Cezire-i Zâbec’teki acayıplıklardan sonra (v. 99a-100a) “Cezire-i Râmenî”ye geçilir (v. 100a). Burada sesleri kuş sesine benzer, erkek ve dişi çıplak gezen bir tayife bulunmaktadır (v. 100a). Bu cezirede, “kerkedden” adı verilen bir hayvan vardır (v. 100b/4). Daha sonra Çin Denizi’nde birkaç ada daha bulunduğu ifade edilir. Bu adalara “Cezâyir-i Silâhî” adı verilmektedir (v. 100b/10-11). Bu adada hayret edilecek yerler çoktur. Adanın taşları ve toprakları altındır, nimetlerinin sonu yoktur, burada doğan cinsinden ne istenirse bulunur (v. 100b). Çin Denizi’nde yer alan bir diğer cezire, “Cezire-i Vaḳvâḳ”tır. Buraya bir kadın hükmetmektedir (v. 101a/6-7). Diğer cezireler ise, “Cezire-i Beyân, Cezire-i Uḫvurân”dır (v. 101b). Yedinci fasıl, “Deryā-yı Şīn’de olan ba’z-ı ḥayvânât-ı ‘acibe beyānındadır” (v. 102a-106a). Sekizinci fasıl, “Deryā-yı Hind beyānındadır” (v. 106a). Dokuzuncu fasıl, “Deryā-yı Hind’ün ba’z-ı cezireleri ve anlarda olan ba’z-ı ‘acâyib-i maḥlûḳāt beyānındadır (v. 106b). Hint Denizi’nin cezirelerinin yirmi binden fazla olduğu Batlamyus’a dayanılarak ifade edilmektedir (v. 106b/12). Bu cezirelerden biri “Berḫâyil”dir. Burada gece vakti davul sesi duyulur, bu sebeple Deccal’in burada olduğu ifade edilir (v. 107a/5-8). Diğer bir cezire, “Selâhit”tir (v. 108a/9). Selâhit’ten sonra

“Cezîre-i Kaşr” a geçilir (v. 108b/3). Bu cezirede, uzak mesafelerden görünebilen bir saray bulunmaktadır (v. 108b/7). İskender-i Zül-karneyn bu adaya uğramıştır (v. 109a/11). Bu bilgilerden sonra Hint Denizi'nde üç cezireden bahsedilir (v. 109b/11-12). Sonra, “Cezîre-i Câbe” anlatılır (v. 110a). Bu cezirede yüksek bir dağ ve dağda yanan büyük bir ateş vardır. Burada yaşayan insanların yüzleri göğüslerindedir (v. 110a/2). Onuncu fasıl, “Deryâ-yı Hind'de olan ba'z-ı hayvânât-ı 'acîbe beyânındadır” (v. 110a/11). Burada “gāv-mâhî” adında bir yuvarlak balık bulunmaktadır (v. 110a/15). On birinci fasıl, “Deryâ-yı Fâris beyânındadır” (v. 110b/9-10). On ikinci fasıl, “Deryâ-yı Fâris'de olan ba'z-ı cezîreler ve anlarda olan ba'z-ı 'acâyib-i maḥlûkât beyânındadır” (v. 112a/2-3). Bu bölümde anlatılan cezireler sırasıyla “Lenkâlûs, Tinnîn, Hârek, Hâsek, Kays, Kendülâveri”dir (v. 112a-115a). On üçüncü fasıl, Deryâ-yı Fâris'te olan bazı tuhaf hayvanlar hakkındadır (v. 115a). Burada “fünûn” denilen bir kuştan, şaşkınlık verici balık türlerinden ve “üşbür, cüvâf, teristüc” adı verilen balıklar ile diğer değişik hayvanlardan bahsedilir (v. 115a-122b). On dördüncü fasıl, “Deryâ-yı Kûlzüm beyânındadır” (v. 123a/1). On beşinci fasıl, “Deryâ-yı Kûlzüm'de olan ba'z-ı cezîreler ve anlarda olan ba'z-ı 'acâyib-i maḥlûkât beyânındadır” (v. 123a/13-14). Bu fasıldaki cezireler, “Târân, Cessâse ve Cebel-i Mîgnâtîs”in bulunduğu bir adadır (v. 123a-124b). On altıncı fasıl, “Deryâ-yı Kûlzüm'de olan ba'z-ı hayvânât-ı 'acîbe beyânındadır” (v. 124b/9-10). Bu fasılda, genellikle değişik balıklardan söz edilir (v. 124b-125a). On yedinci fasıl, “Deryâ-yı Zenc Beyânındadır” (v. 125a/11). On sekizinci fasıl, “Deryâ-yı Zenc'de ba'z-ı cezîreler ve anlarda olan ba'z-ı 'acâyib-i maḥlûkât beyânındadır” (v. 125b/10-11). Bu cezireler, “Muḥterîka, Davdâ, ‘Aver, Segsâr”dır (v. 126a-130b). On dokuzuncu fasıl, “Deryâ-yı Zenc'de olan ba'z-ı hayvânât-ı 'acîbe beyânındadır” (v. 130b/2-3). Bu fasılda, “minşâr” ve “bâl” adlı balıklar anlatılmaktadır (v. 130b-131b). Yirminci fasıl, “Deryâ-yı Mağrib beyânındadır” (v. 131b/6). Yirmi birinci fasıl, “Deryâ-yı Mağrib'de olan ba'z-ı cezîreler ve anlarda olan ba'z-ı 'acâyib-i maḥlûkât beyânındadır (v. 132a/4-5). Bu fasılda, “Mecma'ü'l-Bahreyn”den, içinde insanın yaşamadığı bir cezireden, “Cezîre-i Câlîta”dan, “Cezîre-i Deyr”den bahsedilmektedir (v. 132a-134a). Yirmi ikinci fasıl, “Deryâ-yı Mağrib'de olan ba'z-ı hayvânât-ı 'acîbe beyânındadır” (v. 133b/3-4). Bu fasılda, denizdeki tuhaf balıkların ve hayvanların ilginç yönleri anlatılmaktadır (v. 134a-136b). Yirmi üçüncü fasıl, “Deryâ-yı Hazer beyânındadır” (v. 136b/15). Yirmi dördüncü fasıl, “Deryâ-yı Hazer'de olan ba'z-ı cezîreler ve anlarda olan ba'z-ı 'acâyib-i maḥlûkât beyânındadır” (v. 137a/12-13). Bu fasılda, “Cezîre-i Hâyât”tan, “Cezîre-i Cinn”den, “Cezîre-i Ganem”den bahsedilmektedir (v. 137a-138a). Yirmi beşinci fasıl, “Deryâ-yı Hazer'de olan ba'z-ı hayvânât-ı 'acîbe beyânındadır” (v. 138a-142b). Yirmi altıncı fasıl, “hayvânât-ı mâ'inün aḫsâmı beyânındadır” (v. 142b). Yirmi yedinci fasıl, “hayvânât-ı mâ'î ve anların ba'z-ı havâşşı beyânındadır” ve alfabetik sıraya göre hazırlanmıştır (v. 143a). Bu hayvanlar sırasıyla “ernebü'l-baḥrî, elyes, insânü'l-mâ', baḫarü'l-mâ', bâl, timsâḥ, tinnîn, cirriyy, cülkâ, celcâ, delfîn, ra'âde, zâmür, seretân, seretânü'l-baḥrî, sekanḫür, sülḫafât, semek, şebbüt, şîr, dıfda', 'alaḫ, 'aṭṭâr, feresü'l-mâ', fâṭûs, kaṭâ, ḫunduz, ḫunfuzü'l-mâ', ḫüḫî, kelbü'l-mâ' ve kevsec”tir (v. 143b-156b).

Beşinci nazar, “küre-i arz beyânındadır” (v. 156b/2). Bu nazar da on sekiz fasla ayrılmıştır (v. 156b/2). Birinci fasıl, “arzuñ şekli ve hey’eti beyânındadır” (v. 156b/3). İkinci fasıl, “arz hakkında olan ihtilâf-ı ârâ’-i kıdemâ beyânındadır” (v. 157a/14). Bu fasılda, yeryüzünün şekli hakkındaki bazı görüşler verilmektedir. Üçüncü fasıl, “cirm-i arzuñ miqdârı ve ma’mûrı ve harâbı beyânındadır” (v. 158a/3-4). Dördüncü fasıl, “eķâlîm beyânındadır” (v. 159a/7). Beşinci fasıl, “zelzele ve hasfü’l-arz beyânındadır” (v. 159b/4). Altıncı fasıl, “sehel cebel ve cebel sehel olup ve deryâ kıru ve kıru deryâ olmak beyânındadır” (v. 160a/4-5). Yedinci fasıl, “fevâid-i cibâl beyânındadır” (v. 161a/12). Sekizinci fasıl, “yêr yüzinde ba’zı tağlar ve anlaruñ ba’zı havâşşı beyânındadır” ve bu bölüm harf sırasına göre tertip edilmiştir (v. 162a/11-13). Bu fasılda hakkında bilgi verilen dağlar: “Evlistân, Ebî Kıbeys, Ervend, Esbere, Elter, Endelüs, Ehcene, Berânis, Beytü’l-Mağdis, Bencemend, Bîsütün, Şebîr, Şevr-i Aţhal, Cüdî, Cevşen, Hâris ve’l-Hıveyrîş, Hîrâ, Hüd Kıuvver, Hayyât, Dâmegân, Demâvend, Rabve, Rađvâ, Raķım, Zânik, Zağvân, Sâve, Sebelân, Sümmâķ, Serendîb, Semerķand, Semm, Şeb, Şibâm, Şerefü’l-Bağal, Şaķķân, Sekrân, Şuver, Şafâ, Şıķılliyye, Dıl’ayn, Târık, Tâhir[e], Tâberistân, Tūr-ı Sînâ, Tūr-ı Hârûn, Tâyr, ‘Uveyr ve Kûseyr, Fergâne, Fîlvân, Kâsyûn, Kâf, Kıdķıd, Kaşrân, Kuhl, Kirmân, Gülistân, Lübnân, Miğnâtîş, Mürçân, Nâr, Nehâvend, Hürmüz, Hind, Vâsiş ve Şiyem”dir (v. 162a-179b). Dokuzuncu fasıl, “enhârüñ tevellüdi beyânındadır” (v. 180a). Onuncu fasıl, “ba’z-ı enhâr ve anlaruñ havâşşı ve ahvâl-i ‘acâyibi beyânındadır” ve harf sırasına göre tertip edilmiştir (v. 181a). Bu fasılda bazı nehirler ve onların özellikleri verilmektedir. Bu nehirler, “İtil, Esfâr, Enne, Ceyhûn, Hısnü’l-Mehdî, Harlağ, Dicle, Ress, Sence, Şıķlâb, Şelif, Tâberiyye, ‘Âşî, Furât, Kûrec, Kürr, Melik, Mihrân, Mekrân, Nîl, Hindemend ve Yemen”dir (v. 181a-190b). On birinci fasıl, “‘uyûn ve âbâruñ tevellüdi ve ihtilâf-ı ahvâlî beyânındadır” (v. 191a/5). On ikinci fasıl, “ba’z-ı ‘uyûn ve anlaruñ ba’z-ı havâşşı ve ihtilâf-ı ahvâlî beyânındadır” ve harf tertibine göre sıralanmıştır (v. 192a/3-4). Bu kaynaklar, “‘Ayn-ı Âzerbeycân, ‘Ayn-ı Ard-ı Bihîş, Nehr-i İskenderiyye, ‘Ayn-ı Eylâbestân, ‘Ayn-ı Bâdhânî, ‘Ayn-ı Bâmiyân, ‘Ayn-ı Câc, ‘Ayn-ı Câcerm, ‘Ayn-ı Cibâl-i Sübrân, ‘Ayn-ı Cebel-i Malaţiyye, ‘Ayn-ı Dârâb, ‘Uyûn-ı Devrâķ, ‘Ayn-ı Cebel-i Zerrâ’a, ‘Ayn-ı Zerâvend, ‘Ayn-ı Zuğar, ‘Ayn-ı Siyâh-seng, ‘Ayn-ı Simîrûm, ‘Ayn-ı Tâberiyye, ‘Aynü’l-‘Uķâb, ‘Ayn-ı Ğırnaţa, ‘Ayn-ı Ğazne, ‘Aynü’l-Furât, ‘Ayn-ı Ferâver, ‘Ayn-ı Kayyâre, ‘Aynü’l-Müşaķķaķ, ‘Ayn-ı Mengûr, ‘Ayn-ı Münyetü Hişâm, ‘Aynü’n-Nâr, ‘Ayn-ı Nâţül, ‘Ayn-ı Nehâvend, ‘Aynü’l-Hirmâş, ‘Aynü’l-Hemm, ‘Ayn-ı Yassı Çemen ve ‘Ayn-ı Yel”dir (v. 192a-198a). On üçüncü fasıl, “ba’z-ı âbâr ve anlaruñ ba’z-ı havâşşı beyânındadır” (v. 198a/9-10). Bu fasılda yer alan kuyular, “Bi’r-i Ebî Kenüd, Bi’r-i Bâbil, Bi’r-i Bedr, Bi’r-i Berehût, Bi’r-i Buđâ’a, Bi’r-i Bîcen, Bi’r-i Feyşûr, Bi’r-i Cenbedaķ, Bi’r-i Demâvend, Bi’r-i Zervân, Bi’r-i Zemzem, Bi’r-i Şâhek, Bi’r-i ‘Urve, Bi’r-i Ğars, Bi’r-i Karye-i ‘Abdu’r-raħmân, Bi’r-i Kelbi’l-Kelb, Bi’r-i Maţariyye, Bi’r-i Nîsâbûr, Bi’r-i Hindiyân ve Bi’r-i Yûsuf”tur (v. 198a-203b). On dördüncü fasıl, “ecsâmüñ terkîbi beyânındadır” (v. 203b/15). On beşinci fasıl, “ecsâm-ı ma’deniyyenüñ tevellüdi beyânındadır” (v. 204b/5-6). On altıncı fasıl, “ba’z-ı ahvâl-i ecsâd-ı seb’a ve anlaruñ havâşşı beyânındadır” (v. 206a/7-8). Bu fasılda “altun, fığda, nüħâş, hadîd, raşâş, üsrüb, hârşîni” gibi madenler hakkında bilgi verilmektedir (v. 206b-209b). On yedinci fasıl,

“tevellüdât-ı aḥcâr ve anlara münâsib ba'z-ı aḥvâl-i 'acîbe beyânındadır” (v. 209b/13-14). On sekizinci fasıl, “ba'zı aḥcâr ve anların ḥavâşşı beyânındadır”dır (v. 211a). Bu fasılda, bazı taşların özellikleri hakkında açıklama yapılmaktadır. Bu taşlar sırasıyla “işmid, ermeyün, isfîzâc, efrencis, iḳlîmiyâ'ü'z-zeheb, iḳlîmiyâ'ü'l-fiḳḳa, bâhet, büsset, billür, bûrak, bîcâdeḳ, tedmür, tenkâr, tütüyâ, câlibü'n-nevm, cez', ḥâmî, âsmâncünî, ebyaz, aḥmer, aḥḍar, esved, aşfar, ağber, bâh, baḥr, ḥubârâ, ḥaşât, ḥayye, ḥuṭṭâf, decâc, reḥâ, sâmur, ve semm”dir (v. 211a-217b). Eser, burada sona ermektedir.

1.2. Esere Dair

Tezkiretü'l-Acâyib ve Tercemetü'l-Garâyib, mensur bir biçimde Türkçe yazılmıştır. Eser, doğal olarak Arapça ve Farsça kelimeleri barındırsa da sade bir Türkçeyle yazıldığından dil ve üslubu nedeniyle “sade nesir” sınıfına dâhil edilebilir. Eserin girişinde mütercim tarafından yazılmış bir beyit ile Sultan II. Selim'in (974/1566-982/1574) övgüsünde yazılmış 14 beyitlik bir kaside yer almaktadır (v. 3a/5-15, 3b/1-2).

Eserde yer alan Arapça unsurlara genel olarak bakıldığında, bunların ayet, hadis, Arapça terim ve deyimler olduğu görülmektedir. Bu unsurlar, anlatılan konunun desteklenmesi amacıyla kullanılmaktadır. Eserde *Kur'ân-ı Kerim*'den yapılan iktibaslar “*ḳâla'llâhu te'âla*” ifadesiyle belirtilmektedir. Açıklamaların sonunda “*va'llâhü'l-muvaffîḳ, inşâ'allâhu te'âlâ, bi-izni'llâhi te'âlâ, Sübhânü'l-mülkü'l-Ḳâdir, va'llâhu a'lem bi-hâzihi'l-aḥvâl, va'llâhu a'lem*” gibi ifadeler yer almaktadır. Dolayısıyla eserde anlatılanların en iyi sadece Allah tarafından bilindiği ifade edilir. Açıklamaları desteklemek amacıyla *Kur'ân-ı Kerim*'den ayetler konuya uygun şekilde zikredilmektedir. Örneğin, “Cebel-i Tûr-ı Sînâ”nın anlatıldığı kısımda A'raf Suresi 143. ayetten alıntı yapılmış ve maddenin doğruluğu kanıtlanmaya çalışılmıştır:

“Cebel-i Tûr-ı Sînâ: Şâm ile ḳurâ ortasında Medyen ḳurbında bir dağdur. Ba'zılar Eyle ḳurbındadır dediler. Bu ol tağdur ki Mûsâ 'aleyhi's-şalâtü ve's-selâm Mışr'dan ḥuruc eyledükde ol tağda Ḥaḳ sübhânehu ve te'âlâ ile söyleşdi. Ḳaçan Mûsâ 'aleyhi's-selâm ol tağa münâcâta varsa gökden bir bulut nâzil olup Mûsâ'yı ol bulut örtüp Ḥaḳ te'âlâ ile kelimât eder idi. Ḳalellâhu te'âlâ fe-lemmâ tecellâ rabbuhu li'l-cebeli ce'alehu dekken. Ammâ Medyen ḳurbında olan tağ şuleḥâdan ḥâlî degüldür. Sübhâne'l-meliki'l-Ḥâlık.” (v. 176a/1-8).

Eserde alıntılanan hadislere de ayetlerin kullanımında olduğu gibi konunun pekiştirilmesi ve anlaşılır hâle getirilmesi amacıyla yer verilmiştir. Hadislerin ne anlama geldiği çoğu yerde belirtilmektedir. Örneğin, günlerle ilgili bilgilerin verildiği bölümde iktibas edilen bir hadisin Türkçe karşılığı da verilmiştir. Hadislerin çoğu zaman ravîsi de belirtilmektedir:

“Yevmü'l-Ḥamîs: Ya'nî penc-şenbih gün[i]. Mübârek gündür. Taleb-i ḥavâyic ve ibtidâ'-i sefer eyüdüdür. Zührî rivâyet eder 'Abdu'r-raḥmân İbn Ka'b İbn Mâlik'den ve 'Abdu'r-raḥmân babasından ve babası rivâyet eyledi. Resûlü'llâh şalla'llâhu 'aleyhi ve sellem sefere çıkar idi illâ ḥamîs gün[i] çıkar idi dedi. Ammâ ḥamîs gün[i] ḥacâmat mekrühdür. Ḥamdün İbn İsmâ'il ḥaber vârdi. Mu'taşım

Bi'llāh'dan ve Mu'taşım Bi'llāh Me'mūn'dan ve Me'mūn Hārūnū'r-Reşīd'den ve Hārūnū'r-Reşīd Mehdī'den ve Mehdī Mañşūr'dan ve Mañşūr babasından ve babası daħı babasından ve cediti daħı İbn 'Abbās'dan İbn 'Abbās Resūlū'llāh'dan şalla'llāhu 'aleyhi ve sellem eyitdi ki Men aħtece me yevme'l-ħamīs fe-ħumme māte fī-zālike'l-maraz. Ya'nī bir kimesne ħamīs güninde ħacāmat ētdürse maħmūm olup ol marazdan vefāt ēder" (v. 64a/13-15, 64b/1-7).

Döneminin bilgi ve bilim anlayışına göre yazılan eserde yer alan bilgiler, ansiklopedik bir anlayış ile kaleme alınmıştır. Bunun sonucu olarak açıklayıcı anlatıma sahiptir. Öte yandan, kavramların Arapça, Farsça ve Türkçe karşılıkları da verilmektedir. Örneğin, "ķunfuzū'l-mā"nın anlatıldığı kısımda, bu kelimenin Türkçede "ķirpi" anlamına geldiği söylenmiş ve açıklaması yapılmıştır:

"ķunfuzū'l-Mā': Lisān-ı Türkīde aña ķirpi dērler. İki dürlüdür. Birisi baħrīdūr ve birisi berrīdūr. Baħrīsīnūñ muķaddemi ķunfuz mişālinde ammā mu'aħħarı balıķ gibidūr. Laħmı ğāyet lezīzdir. Ve bevli idrār eyler ve derisini cerebe sürseler cerebi zāyil ēder. Va'llāhu a'lem" (v. 155a/9-12).

Eserde, anlatılan konu hakkında hikāye ve rivayetlerden söz edilmektedir. Bu hikāye ve rivayetler anlatımın monotonluğunu gidermekte ve açıklamaların anlaşılır olmasını sağlamaktadır. Açıklayıcı anlatımın yanında tahkiyeli anlatım da görülmektedir. Örneğin, "Cezīre-i Kaşr"ın anlatıldığı bölümde tahkiyeli anlatımdan yararlanılmaktadır:

"Hind deryāsında Cezīre-i Kaşr dērler bir cezīre vardır. Cezīre-i Kaşr dēyü anuñiçün tesmiye olındı ki ol cezīrede billürdan binā olınmış bir kaşr-ı 'ālī-i cennet-ħavālī vardır ki zirve-i a'lāsı fark-ı āsmāna ve řāk-ı mu'allāsı Keh-keşān'a řa'ne ēder. Ol kaşr-ı mu'allā mesāfe-i ba'ideden görünür. Sefīne ile tācirler gider iken ol kaşrı görseler birbirlerine selāmet ve irbāħ-ı keşīre ve bī'l-cümle fevāyid-i 'azīme ve 'avāyid-i bī-nihāye ile müjdegāne ēderler. Hikāyet olındı ki Hind pādişāhlarından birisi ol kaşrı görmek sevdāsı ve varup içine girmek hevāsına düşüp 'askerinden ħaylī bahādur ve dil-āverlerinden bile alup ve bilā-tevaķķuf hemān gemilere binüp gitdiler. Günlerde bir gün Cezīre-i Kaşr'a yētdiler. Ve gemiden şaşra çıkup ādemlerinden ħaylī kimesne ile ol şaşra geldiler. Pādişāh gördi ki billürdan binā olınmış bir kaşr-ı 'ālī ve sarāy-ı le'ālīdūr ki sař-ı a'lāsı ķubbe-i eflāke hem-ser ve fevķ-i bālāsı kevākib-i tābnāke ber-ā-berdür. Pādişāh-ı Hind anı görüp ħayret barmağın ağızına alup ol kaşruñ içine girmek istedi. Ve ķapusın arayıp buldı ve bī-tevaķķuf anuñ içine girdiler. Ol kaşr ħod tılsım ile binā olınmış. Her kim ki aña girür, nevm ğalebe ēdüp ve ol nevmden ħalās olmayup helāk olur idi. Pādişāh-ı Hind daħı kaşan ki etbā'ıyla ol kaşruñ içine girdi. Cümlesine daħı nevm ğalebe ēdüp cemī'-i endāmları süst olup düşüp řař ā ħarekete ķadir olmadılar. Ecellerinden eķall-ı ķalīl kimesneler ki tamāmca kaşra dāħil olmamışlar idi. Biñ dürlü zūr u zār ile ķurtulup ve ķaçup gemilerine geldiler. Gayrıları pādişāhlarıyla bile helāk oldılar. Rivāyet olındı ki İskender-i Zū'l-ķarneyn Hind Deryāsında sefīne ile giderken yolu Cezīre-i Kaşr'a uğradı. Gördiler ki şaşrudan nūr-ı sātī' ve berķ-ı lāmi' zāħir oldı.

İskender emr eyledi. Gemi[y]i aña toğru sürdiler. Kaçan ki aña yakın vardılar gördiler ki ol nûr gibi görinen billûrdan binâ olınmış bir kaşr-ı 'âlîdür. Vaqtâ ki gemileri deryâ kenârına yakın vardı. Bir limana lenger şalup bir miqdâr karar eylediler. Ve gördiler ki ol kaşrdan bir nev' mahlûk çıqup deryâ kenârına geldiler. Başları kilâb başına benzer ve dişleri od yalını gibi ağızlarından taşra çıkmış. Ol tâyife bunlara işâret eylediler. Ya'nî gelün gemiden taşra çıqun ve bu kaşrun içine girüp seyr eylen dërler. İskender kaşd eyledi ki gemiden çıqup varup ol kaşrı seyrân eyleye. Behrâm-ı feylesûf-ı Hind men' édüp eyitdi ki: Her kim ki bu kaşra girür aña nevm galebe édüp cemî'-i endâmı süst olup düşer. Kaţ'â hürüca tākati olmaz. Ve bu tâyife aña fırsat bulurlar dëyicek İskender ferâgat édüp yine yolına rücû' édüp gitdi. Va'llâhu a'lem.” (v. 108b-109a).

Eyyûb b. Halîl'in Kazvîni'den yapmış olduğu bu tercümede, asıl metne sadık kaldığı görülmektedir. Eyyûb b. Halîl'in tercümesinde, “ağu, bağarsıq, bizle-, çağıldı, çiftlen-, çign, çiyirde-, devlengeç, diri çık-, döşek, er , erte namâzı, esirge-, eyd-, gökcek, göklik, ılıcağ, ılıcağ, ilen-, ileniş, issi, iz izle-, kağı, karındaş, qarlaguc, kemücek, kışla, kıuru, küy-, öyken, özdeg, sağış, segirt-, şı-, şoruş-, şoyla-, söve, söyün-, şuvar-, sünü, sürme tutunmak, tala-, taşra, tur-, tü, uçmak, uluş-, yab yab, yalım, yapışak, yaraqlan-, yarlıga-, yayağ, yügrük” gibi Türkçe arkaik sözcükler de yer almaktadır.

Sonuç

İslamî edebiyatın ortak ürünlerinden biri olan *Acâyibü'l-Mahlûkât* türü eserler, İnan edebiyatında ilk olarak 10. yüzyılda görülmeye başlanmıştır. Ardından Araplar ve Türklerde de bu türden eserler verilmiştir. Özellikle Tûsî ve Kazvîni'nin eserleri örnek alınmıştır. Bu tür, Türk edebiyatına tercüme yoluyla girmiştir. Fakat yapılan tercümelerde yeni bilgi eklemeleri de görülmektedir. Bu eserlerde, yaratılan her şeyin konu edildiği, bu yaratılanlardan yola çıkılarak Allah'ın yüceliği ve kudretinin insanı hayrette bıraktığı ifade edilmektedir. Bu eserlerde dinî, coğrafî, tarihî, kültürel her türlü unsur yer almaktadır. Bu açıdan bakıldığında bu eserlerin döneminin ansiklopedik eserleri olduğu söylenebilir. 16. yüzyılda Eyyûb b. Halîl tarafından Kazvîni'nin eserinden yapılmış bir tercüme olan *Tezkiretü'l-Acâyib ve Tercemetü'l-Garâyib* de bu türde bir eserdir. Eser, dört mukaddime ve iki ana makaleden meydana gelmektedir. Eserde esas olarak ay altı ve ay üstü âlemler anlatılmaktadır. Eser, taşların anlatıldığı bölümde kesilmektedir. Bu bölümlerde, olağan ve olağandışı bilgiler yer almaktadır. Bu bilgiler, dönemin bilim tarihi ve kültürel anlayışı açısından önemlidir. Ayrıca, verilen bilgilerin birçoğu divan edebiyatında kullanılan kavramlarla da ilişkilidir. Bu sebeple, bu tür eserler yazıldığı dönemin bir kültür hazinesidir.

Kaynaklar

- Açıkgöz, O. N. (1974). *Ahmed Bîcan, Acâibü'l-Mahlûkât*. [Yayımlanmamış bitirme tezi]. İstanbul Üniversitesi. İstanbul.
- Adivar, A. (2017). *Osmanlı Türklerinde ilim*. Remzi Kitabevi.
- Al, Ş. B. (2010). *Acâibü'l-Mahlûkât giriş metin inceleme dizin sözlük*. (Tez No. 273130) [Yüksek Lisans tezi, Sakarya Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Âşık Mehmed (2007). *Menâzirü'l-Avâlim*, (3 cilt). (Mahmut, Ak Haz.). Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Aydın, B. (2021). *Mir'ât-ı Acâibü'l-Mahlûkât ve Keşf-i Garâibü'l-Mevcûdât (inceleme-transkriptli metin-100a-200a)*. (Tez No. 679973). [Yüksek Lisans Tezi, Akdeniz Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Bardakçı, R. (2022a, 1 Eylül). *Tezkiretü'l-Acâyib ve Tercümetü'l-Garâyib (Eyyûb bin Halîl)*. Türk Edebiyatı Eserler Sözlüğü. <http://tees.yesevi.edu.tr/madde-detay/tezkiretu-l-acayib-ve-tercumetu-l-garayib-eyyub-bin-halil>
- Bardakçı, R. (2022b, 15 Kasım). *Mir'ât-ı Acâibü'l-Mahlûkât ve Keşf-i Garâibü'l-Mevcûdât (Hüseyn b. Muhammed b. Mustafa)*. Türk Edebiyatı Eserler Sözlüğü. <http://tees.yesevi.edu.tr/madde-detay/mir-at-i-aca-ibu-l-mahlukat-ve-kesf-i-gara-ibu-l-mevcudat-huseyin-b-muhammed-b-mustafa>.
- Bardakçı, R. (2022c, 13 Eylül). *Tercüme-i Acâyibü'l-Mahlûkât ve Garâyibü'l-Mevcûdât (Rodosî-zâde Muhammed)*. Türk Edebiyatı Eserler Sözlüğü. <http://tees.yesevi.edu.tr/madde-detay/tercume-i-acayibu-l-mahlukat-ve-garayibu-l-mevcudat-rodosi-zade-muhammed>
- Bardakçı, R. (2022d, 3 Ağustos). *Acâ'ibü'l-Mahlûkât ve Garâ'ibü'l-Mevcûdât Tercümesi*. Türk Edebiyatı Eserler Sözlüğü. <http://tees.yesevi.edu.tr/madde-detay/aca-ibu-l-mahlukat-ve-gara-ibu-l-mevcudat-tercumesi>.
- Bardakçı, R. (2023, 3 Şubat). *Tercüme-i Acâ'ibü'l-Mahlûkât ve Garâ'ibü'l-Mevcûdât (Vekîl-zade)*. Türk Edebiyatı Eserler Sözlüğü. <http://tees.yesevi.edu.tr/madde-detay/tercume-i-aca-ibu-l-mahlukat-ve-gara-ibu-l-mevcudat-vekil-zade-tees-1821>
- Bardakçı, R. ve Aksakaloğlu, Ö. (2022). Bosna kadısı Mevlânâ Gınâyî (öl. 969/1561-1562'den sonra)'nın Acâyibü'l-Mahlûkât türündeki tercümesi 'Mir'ât-ı Kâ'inât. *ESTAD*, 5 (3), 1516-1535.
- Başkan, G. (2007). *Manisa İl Halk Kütüphanesi'nde 45 Hk. 5355 No'da kayıtlı Sürûri çevirisi Acâibü'l-Mahlûkât adlı eserin minyatürlerinin incelenmesi*. (Tez No. 211926) [Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>

- Bilge, M. L. (2000). İbnü'l-Verdî, Sirâceddin. *TDV İslam ansiklopedisi*, C. 21, s. 238-239.
- Buçukçu, Z. (2017). *Mahmud bin Kadı-i Manyas'ın Acebü'l-Üccab adlı eserinin transkripsiyon ve dizini*. (Tez No. 469284). [Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi,]. YÖK Tez Merkezi. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Coşkun, F. (2019). Osmanlı coğrafya literatürü ve “Acâibü'l-Mahlûkât janrı”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*. 17 (33), 269-286.
- Çelik Başaran, G. (2023). *Acayip yaratıklar sözlüğü*. Holden Kitap.
- Çelik, E. (2019). *Rodosî-zâde'nin Acâibü'l-Mahlûkât tercümesi (inceleme-metin-sözlük-tıpkıbasım)*. (Tez No. 590340). [Doktora Tezi, Uşak Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Çınar, D. (2022). *Mir'âtü'l-Kâinât: dil incelemesi-metin-sözlük*. (Tez No. 727253). [Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Demirtaş, A. (2003). *Dürr-i Meknûn*. (Tez No. 134948). [Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Demirtaş, A. (2009). *Yazıcıoğlu Ahmed Bican, Dürr-i Meknûn*. Akademik Kitaplar Yayınevi.
- Devellioğlu, F. (2012). *Osmanlıca Türkçe ansiklopedik lugat*. Aydın Kitabevi Yayınları.
- Erdem, T. (2020). *Mir'ât-ı Acâibü'l-Mahlûkât ve Keşf-i Garâibü'l-Mevcûdât (inceleme-çeviri-yazılı metin-tıpkıbasım, 400a-488a)*. (Tez No. 612417). [Yüksek Lisans Tezi, Uşak Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Erdoğan, M.; Başçetin, Y. ve Erkoç, K. (2021). *Mir'âtü'l-Kâ'inât (Kâ'inatın aynası) Hüsameddin Bursevî*. Sonçağ Yayınları.
- Erkan, M. (2016). *Acâibü'l-Mahlûkât (inceleme-metin-sözlük-indeks)*. Akademi Titiz Yayınları.
- Eyyüb b. Halil, *Tezkiretü'l-Acâyib ve Tercemetü'l-Garâyib*, Viyana Avusturya Milli Kütüphanesi, G. Flügel, II, 508, nr. 1440.
- Gedizli, M. (2011). *Acâibü'l-Mahlûkât [200a-400a] [giriş, transkripsiyonlu metin, dil-yazım özellikleri, dizin-sözlük]*. (Tez No. 289365). [Doktora Tezi, Kocaeli Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>

- Göl, O. (2008). *Alî Bin Abdurrahman Acâibü'l-Mahlûkât [1.-35. varak]*. (Tez No. 228748). [Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Hees, S. V. (2014). Şaşırtıcı: acâib edebiyatının bir eleştirisi ve yeniden okunması. (Yeliz, Özay Çev.), *Millî Folklor*, (103), 142-162.
- İnan, R. (2010). *Acâibü'l-Mahlûkât giriş transkripsiyon inceleme dizin sözlük*. (Tez No. 308448). [Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- İzgi, C. (2022). Kazvînî, Zekeriyâ b. Muhammed. *TDV İslam ansiklopedisi*, C. 25, s. 160.
- Karaca, H. (2021). *Mütercimi meçhul bir Acâyibü'l-Mahlûkât ve Garayibü'l-Mevcûdat tercümesi (inceleme-metin-gramatikal dizin-tıpkıbasım)*. Grafiker Yayınları.
- Koçoğlu, T. (2018). Rûznâmecî Muhammed b. Muhammed Şâkir'in minyatürlü Acâyibü'l-Mahlûkât tercümesi. 2. *Uluslararası İpekyolu Akademik Çalışmalar Sempozyumu Tam Metin Kitabı* (s.184-198).
- Koçoğlu, T. (2020). *Rûznâmecî Muhammed Şâkir'in Acâ'ibü'l-Mahlûkât tercümesi*. Kimlik Yayınları.
- Kut, G. (1985). Türk edebiyatında Acâibü'l-Mahlûkât tercümeleri üzerine. *Beşinci Milletler Arası Türkoloji Kongresi* (s. 183-193). Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- Kut, G. (1988). Acâyibü'l-Mahlûkât. *TDV İslam ansiklopedisi*, C.1, s. 315-317.
- Kut, G. (2010). *Acâyibü'l-Mahlûkât, eski Türk edebiyatı araştırmaları II*. (Fatma, Büyükkarcı Yılmaz Haz.). Simurg Yayınları.
- Kut, G. (2012). *Acâyibü'l-Mahlûkât ve Garâyibü'l-Mevcûdat*. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- Mutçalı, S. (1995). *Arapça-Türkçe sözlük*. Dağarcık Yayınları.
- Oğuz, B. B. (2014). *Sürûri'nin Kitâbü'l-Acâibü'l-Garâibi üzerine göstergebilimsel bir inceleme*. (Tez No. 356835). [Doktora Tezi, Celal Bayar Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Özkan, M. (2003). Manyasoğlu Mahmud. *TDV İslam ansiklopedisi*, C. 28, s. 33-34.
- Sabuncu, F. (2022). *Gırnâti seyahatnâmesi, Ebû Hâmid Muhammed el-Gırnâti*, Yeditepe Yayınevi.
- Sakaoğlu, N. (1999). *Dürr-i Meknun saklı inciler*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Sarıkaya, B. (2010). *Rûkneddin Ahmed'in Acâibü'l-Mahlûkât tercümesi [giriş-metin-sözlük]*. (Tez No. 277493). [Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>

- Sarıkaya, B. (2019). *Tercüme-i Acâ'ibü'l-Mahlûkât*. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- Silahşor Öztürk, E. (2017). *Mahmûd b. Kadî-i Manyâs, Acebü'l-Uccâb, (inceleme, tenkitli metin, gramatikal dizin)*. (Tez No. 504695). [Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Steingass, F. (2005). *A Comprehensive Persian-English dictionary*. Çağrı Yayınları.
- Şemseddin Sami (2019). *Kâmûs-i Türkî*. (Paşa, Yavuzaslan Haz.). TDK Yayınları.
- Şimşek Umaç, Z. (2021). XV. yüzyılın ansiklopedisi Dürr-i Meknun ve dili üzerine bir inceleme. *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 19 (3), 13-31.
- Taeschner, F. (2018). *Osmanlılarda coğrafya*. (Osman, Özkul; Nadir, Çomak ve Hatice Çeri Çev.). İksad Yayınevi.
- Wüstenfeld, F. (1849). *Zakariya Ben Muhammed Ben Mahmud el-Cazwini's Kosmographie, [Zekeriyâ b. Muhammed el-Kazvînî, 'Acâ'ibü'l-mahlûkât]*. Göttingen.
- Yaniç, S. (2004). *Hâce Hatîb Mahmûd Er-Rûmî ve Harîdetü'l-Acâyib ve Ferîdetü'l-Garâyib tercümesi isimli eserinin edisyon kritik ve tahlili*. (Tez No. 147406). [Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Yazar, S. (2014). XVI. yüzyıl Türkçe seyahatnamelerinde acâib. *Millî Folklor*, (103), 98-110.
- Yazar, S. (2015). *Tercüme-i Tuhfetü'l-Elbâb ve Nuhbetü'l-A'cab (Gırnâtî seyahatnâmesi)*. Büyüyen Ay Yayınları.
- Yazar, S. (2022a, 3 Ağustos). *Acâyibü'l-mahlûkât (Ahmed-i Bîcân)*. Türk Edebiyatı Eserler Sözlüğü. <http://tees.yesevi.edu.tr/madde-detay/acayibu-l-mahlukat-ahmed-i-bic%C8%83n>
- Yazar, S. (2022b, 31 Ağustos). *Tercüme-i Acâ'ib-i Mahlûkât ve Garâ'ibü'l-Mevcûdât (Sürûri)*. Türk Edebiyatı Eserler Sözlüğü. <http://tees.yesevi.edu.tr/madde-detay/tercume-i-aca-ib-i-mahlukat-ve-gara-ibu-l-mevcudat-sururi>
- Yıldıran, M. (2010). *Acâibü'l-Mahlûkât [106.-140. varak], [metin giriş inceleme dizin sözlük]*. (Tez No. 273114). [Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Yıldız, O. (1989). *Ahmed-i Bîcân, Acâibü'l-Mahlûkât [dil özellikleri-metin-seçmeli sözlük]*. (Tez No. 403980). [Yüksek Lisans Tezi, İnönü Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>

- Yılmaz, E. (1998). *Acâibü'l-Mahlûkât imla ve ses bilgisi metnin transkripsiyonu [1-200 varaklar arası]*. (Tez No. 339928). [Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi] YÖK Tez Merkezi. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Yılmaz, H. (2020). Doğu Türkçesiyle yazılmış Acâibü'l-Mahlûkat tercümeleleri. *TUDED*, 60 (2). 781-794.